

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com

Web: www.uidergisi.com

Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş

Mitat Çelikpala

Doç. Dr., Kadir Has Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Bu makaleye atıf için: Çelikpala, Mitat, “*Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş*”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 25 (Bahar 2010), s. 93-126.

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği'ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*'de yayımlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler Dergisi

Söğütözü Cad. No. 43, TOBB-ETÜ Binası, Oda No. 364, 06560 Söğütözü | ANKARA

Tel: (312) 2924108 | Faks: (312) 2924325 | Web: www.uidergisi.com | E- Posta: bilgi@uidergisi.com

Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş

Mitat ÇELİKPALA*

ÖZET

Ağustos 2008 Rus-Gürcü savaşının yarattığı sonuçlar sadece Kafkasları değil, neredeyse tüm küresel dengeleri derinden etkilemiştir. Savaşın başlattığı olaylar zincirinin, son dönemde bölgesel bir güç olarak içinde yer aldığı coğrafyalarda aktif bir dış politika izleme iddiasındaki Türkiye'ye etkisi doğrudandır. Gelişmelere gösterilen tepkiler ve şekillendirilmeye çalışılan "yeni" bakış açısı, çevresinde istikrarı sağlamaya ve sorunlara çözüm üretmeye çalışan bölgesel bir aktör olarak konumlanan Türkiye'nin politikalarının tartışılmasına neden olmuştur. Kafkaslar, "komşularla sıfır sorun", "sorun değil çözüm üreten ülke" ve "ritmik diplomasi" gibi bir takım yeni söylemlerle, yeni ve etkin bir dış politika çizgisi oluşturmaya çalışan Türkiye'nin, dış politika süreçleri ve etkinliğinin izlenebileceği ilgi çekici örneklerden biri haline gelmiştir. Kafkasya'da yaşanan gelişmelere yönelik olarak Türkiye'nin izlediği politikalar, genel olarak Türk dış politikasının seyrini, hedeflerini ve dış politika yapım süreçlerini anlamada yardımcı olacaktır. Bu çalışma, Türkiye'nin Ağustos 2008 sonrası dönemde Kafkaslarda izlediği dış politikanın kapsamlı bir değerlendirmesini yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Kafkasya, Kafkasya İşbirliği ve İstikrar Platformu, Ermenistan Açılımı.

Turkey and the Caucasus: Transition from Reactive Foreign Policy to Proactive Rhythmic Diplomacy

ABSTRACT

The consequences of the August 2008 Russian-Georgian War have deeply influenced not only the Caucasus but overall global stability as well. Turkey, as a regional actor which claims to follow active diplomacy in her region, has also been directly affected. Currently, Turkey has positioned itself as a regional actor with a 'new' political perspective and has responded to developments in order to give the events shape and to ensure stability in the region. This attitude has caused controversies. The Caucasus became an interesting example to monitor Turkish foreign policy implementations with mottos such as 'zero problems with neighbors,' 'problem-solving country' and 'rhythmic diplomacy.' Turkey's policies and reactions to developments taking place in the Caucasus will help us to analyze and understand foreign policy objectives, policy-making processes and the overall course of Turkish foreign policy. This study makes a comprehensive assessment of Turkey's foreign policy in the Caucasus before and after August 2008.

Keywords: Turkish Foreign Policy, Caucasus, Caucasus Cooperation and Stability Platform, Armenian Opening.

* Doç. Dr., Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kadir Has Üniversitesi, İstanbul.
E-posta: mitat.celikpala@gmail.com.

Giriş

Ağustos 2008 Rus-Gürcü savaşının sonuçları sadece Kafkasları değil, küresel dengeleri de etkilemiştir. Savaşın başlattığı olaylar zincirinin, son dönemde bölgesel bir güç olarak içinde yer aldığı coğrafyada aktif bir dış politika izleme iddiasındaki Türkiye'ye etkisi doğrudandır. Gelişmelere verilen tepkiler ve şekillendirilmeye çalışılan “yeni” bakış açısı, çevresinde istikrarı sağlamaya ve sorunlara çözüm üretmeye çalışan bölgesel bir aktör olarak konumlanan Türkiye'nin politikalarının tartışılmasına neden olmuştur. Kafkaslar, “komşularla sıfır sorun”, “sorun değil çözüm üreten ülke” ve “ritmik diplomasi” gibi bir takım yeni söylemlerle, yeni ve etkin bir dış politika çizgisi oluşturmaya çalışan Türkiye'nin, dış politika süreçleri ve etkinliğinin izlenebileceği ilgi çekici örneklerden biri haline gelmiştir. Kafkasya'da yaşanan gelişmelere yönelik olarak Türkiye'nin izlediği politikalar, genel olarak Türk dış politikasının seyrini, hedeflerini ve dış politika yapım süreçlerini anlamada yardımcı olacaktır. Bu türde bir analiz, Türkiye'nin bölgesel bir güç olarak etkinliğini değerlendirmede de yol göstericidir.

Bu çalışma, Türkiye'nin Ağustos 2008 sonrası dönemde Kafkaslarda izlediği dış politikanın kapsamlı bir değerlendirmesini yapmayı amaçlamaktadır. Gelişen olaylar karşısında Türkiye'nin verdiği tepkilerin ve atılan adımların değerlendirilmesi, Türkiye'nin genel dış politika çizgisinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Türkiye'nin Kafkasya politikası, 2008 savaşı sonrası bölgesel düzen ve istikrarın yeniden tesisi adına Türkiye'nin önerdiği Kafkasya İşbirliği ve İstikrar Platformu, Ermenistan Açılımı, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, ticari ve ekonomik bağlar ve enerji işbirliği gibi başlıklar altında değerlendirilecektir. Bu sürecin kapsamlı bir analizinin yapılabilmesi adına ilk önce Türkiye'nin 1990'lar boyunca izlediği Kafkasya politikası üzerinde durulacak, bu politikanın ana hatları üzerinde durulacaktır. Sonrasında, 2000'li yıllardan itibaren, özellikle AK Parti iktidarı döneminde izlenen Kafkaslar politikasında önceki dönemle kıyaslandığında bir değişikliğin söz konusu olup olmadığı, 2008 sonrası gelişmelerin yarattığı sonuçlar ışığında ele alınacaktır.

Bağımsızlıktan 2000'lere Türkiye ve Kafkaslar

Bölgenin Sovyetler Birliğinin (SB) bir parçası olmaktan çıktığı 1990'lı yılların başından günümüze, Türkiye'nin Kafkasya politikasının temel unsurlarını bağımsız, siyasi ve ekonomik istikrara sahip, kendi aralarında barış ve işbirliği içinde yaşayan, Batılı değerleri benimsemiş ülkelerin varlığının sağlanması ve desteklenmesi oluşturmaktadır.¹ Kafkas cumhuriyetlerinin bağımsızlık ve toprak bütünlüklerinin tanınarak korunması öncelik olarak her fırsatta vurgulanmaktadır.

¹ Dışişleri Bakanı Ali Babacan, *2008 Yılına Girerken Dış Politikamız*, Dışişleri Bakanlığı 2008 Mali Yılı Bütçe Tasarısının TBMM Genel Kurulu'na Sunulması Vesilesiyle Hazırlanan Kitapçık. Türkiye'nin 1990'lar Kafkaslar politikasının genel değerlendirmesi için bkz., Mustafa Aydın, “Turkey and Central Asia: Challenges of Change”, *Central Asian Survey*, Cilt 15, No 2, 1996, s.157-177 ve “Between Euphoria and Realpolitik: Turkish Policy toward Central Asia and the Caucasus”, Tareq Ismael ve Mustafa Aydın (der.), *Turkey's Foreign Policy in the 21st Century: A Changing Role in World Politics*, Burlington, Ashgate, 2003, s.139-160; Ali Faik Demir, *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, Bağlam, İstanbul, 2003.

SB'nin çöküşü, dönemin liderlerince tarihi bir fırsat olarak görülmüş, Türkiye, Kuzey Kafkasya'dan İran Körfezine, Adriyatik'ten Çin Seddi'ne uzanan Türk dünyasını kapsayan geniş alanda etkinlik gösterebilecek, "bölgesel bir güç" olarak nitelendirilmiştir.² Bu dönemin gündemindeki en temel tartışma, yaşanan gelişmelerin Türkiye'yi, Cumhuriyet tarihinde ilk defa bölgesel düzeyde nüfuza sahip olabilecek, Kafkasya ve Orta Asya'da önemli roller oynayabilecek bir ülke konumuna taşıyıp taşımayacağıdır. Türkiye'nin bu konuma, küresel gelişmelerin de yardımıyla, yeni bağımsızlıklarını elde eden devletlerle paylaştığı tarih, etnik kimlik, din ve dil gibi ortak noktaları kullanarak ulaşma imkânına sahip olduğuna inanılmaktaydı. Bu ortamda, başta Türk cumhuriyetleri olmak üzere, yeni devletlerin toprak bütünlüğünün korunması ve bağımsızlıklarından bir daha geri dönülememesini sağlayacak ilişkiler ağının kurulması, Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarının temelini teşkil etmiştir. Türkiye, bağımsızlıklarını ilan eden eski Sovyet cumhuriyetlerinin tamamını tanıyarak, Ermenistan hariç olmak üzere diplomatik ilişkiler kuran, imzalanan protokoller vasıtasıyla büyükelçilikler açan devletlerin başında gelmektedir.

Bu dönemde, yeni fırsatlarla, fırsatların beraberinde getirdiği risk ve tehditler dönemin Türk dış politikasını şekillendiren ve karar alıcıları yönlendiren faktörlerdir. Soğuk Savaş döneminin bitmesiyle birlikte kaybedileceğinden çekinilen stratejik önemin yeniden kazanılması beklentisi, Orta Asya'ya kadar uzanan bir coğrafyada başat aktör olma umudu, enerji dâhil olmak üzere yeni kaynaklara hâkim olabilme imkânı, artması muhtemel ekonomik ve ticari ilişkiler öncelikli fırsatlardır. SB'nin çöküşüne rağmen, özellikle bölgesel dengeler bağlamında öncelikli tehdit olarak görülen Rusya Federasyonu'nun konumu, bölgeye hâkim olan etnik temelli anlaşmazlık ve çatışmaların Türkiye'ye yansımaları ile küresel rekabetin bölgesel dengelere etkileri ya da ortaya çıkması muhtemel istikrarsızlıklar ise algılanılan risk ve tehditler arasında sayılabilir.³

Fırsatlar ve riskler dengesi bölgesel ve küresel gelişmelerin de etkisiyle, Türkiye'nin Kafkasya politikasına, beklenti ve sınırlılıkları dikkate alan kapsamlı ve etkin bir yaklaşım geliştirme zorunluluğu bağlamında, stratejik bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu bakış açısının üzerinde dikkatle durulması gereken yanı, Türkiye'nin Kafkasya'yı da içeren Avrasya politikasının başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler ve kurumlarla uyum ve işbirliği içerisinde şekillendirilerek yürütülmesidir.⁴ Türk karar alıcıları, Soğuk Savaş döneminin doğal bir sonucu olarak da değerlendirilebilecek bu yaklaşım çerçevesinde, Türkiye ile Batı dünyasının bölgesel çıkarları

² Bu söylem dönemin liderleri, Turgut Özal ve Süleyman Demirel tarafından benimsenmiş, defalarca dile getirilmiştir. Bkz. Aydın, "Between Euphoria and *Realpolitik*", s.142 ve Shireen .T. Hunter, *The Transcaucasus in Transition: Nation Building and Conflict*, Washington D.C., Center for Strategic and International Studies, 1994, s. 162.

³ Bu dönemle ilgili değerlendirmeleri için bkz., Bülent Aras, *The New Geopolitics of Eurasia and Turkey's Position*, Londra, Frank Cass, 2002; Philip Robins, "Between Sentiment and Self-Interest: Turkey's Policy toward Azerbaijan and the Central Asian States", *Middle East Journal*, Cilt 47, No 4, 1993, s.593-610.

⁴ Sabri Sayarı, "Turkey and the United States: Changing Dynamics of and Enduring Alliance", Ismael ve Aydın, *Turkey's Foreign Policy in the 21st Century*, s.27-38; Oktay Tanrısever, "Turkey and Russia in Eurasia", L.G. Martin ve Dimitris Keridis (der.), *The Future of Turkish Foreign Policy*, Massachusetts, The MIT Press, 2004, s.129-130.

arasında herhangi bir farklılık görmemişlerdir. Buna güvenlik konusu da dâhildir.⁵ Dolayısıyla Türkiye'nin Kafkasya'ya politikası, Batılı müttefikler ve uluslararası kuruluşlarla birlikte hareket etmek üzerine inşa edilmiştir. Bu yaklaşım, göze fazla batmayan, bölgesel dengeleri Türkiye'nin aleyhine etkilemeyeceğine inanılan bir yaklaşım olarak tercih edilmiştir. Bu, dönemin koşulları, bölgesel dengeler ve Türkiye'nin kendi ekonomik, ticari ve siyasi koşulları dikkate alındığında gerçekçi bir yaklaşımdır. Öte yandan, Türkiye'nin bölgesel önceliklerini Batılı öncelik ve çıkarlarla ortaklaşa tanımlamak Türk dış politikasının genel çizgisiyle de uyumludur.

Türk karar alıcıların, Türkiye'nin sınırlı kaynaklarını Batılı kaynak ve destek/programlarla güçlendirerek, en azından başlangıç için sağlam bir zemin yakalamayı hedefledikleri söylenebilir. Rusya'yı yabancılaştırmadan, Batı dünyasının desteğini de alarak sağlam ve istikrarlı bir zeminin oluşturulması amaçlanmıştır.⁶ Bu çerçevede oluşturulacak bir etkinliğin, İran gibi bölgesel rakipleri tasfiye etmede ve bölgesel politikanın yaratabileceği olumlu etkileri dış politikanın diğer alanlarında kullanmada fayda sağlayacağına inanılmıştır. Bu işbirliğinde, Türkiye'nin en güçlü ve tartışılmayan avantajlı alanı olması istenilen ekonomik ve ticari ilişkiler çerçevesi belirleyecek ana eksen olarak görülmüş, Hazar kaynaklarının Batılı pazarlara ulaştırılması bağlamında enerji sektörü de sürükleyici sektör haline gelmiştir. Nitekim bu dönemin en önemli projesi durumundaki Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Boru Hattının izleyeceği güzergâh ve inşası, bölgesel dengeler ve küresel ilişkiler bağlamında ele alınmış ve Türkiye'nin müttefikleriyle ilişkilerinin ve bölgesel politikaların şekillenmesinde zemini teşkil etmiştir. Sonraki dönemde sıklıkla üzerinde durulacak olan, en azından başlangıçta ABD'nin de desteklediği, Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan eksenli bir bölgesel denge kurulmasının itici gücü bu proje olmuştur.⁷

Türk karar alıcıların değerlendirme ve yaklaşımları, başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin bu dönemde izledikleri politikalarla uyumludur. Türkiye gibi Batı dünyasının önceliği de SB'den koparak bağımsızlıklarını elde eden devletlerin küresel sistemin bir parçası haline getirilmesidir. Bu devletlerin Batılı kurum ve kuruluşların üyesi yapılması, Batı dünyasıyla uyumlu bölgesel işbirliği mekanizmalarının kurulması gibi politikalar Türkiye'nin yaklaşımını tamamlayarak desteklemiştir. Bölgesel dengelerde Batılı aktörleri söz sahibi yapmak, Rusya ve İran'ı mümkün olduğunca yabancılaştırmadan dengelemek, ortak noktaldır.⁸ Bu anlayış Türkiye'ye eski Sovyet coğrafyasında, özellikle de Kafkasya

⁵ Bu çerçevede 1990'lı yıllarla ilgili ayrıntılı değerlendirmeler için bkz., Ali L. Karaosmanoğlu, "The Evaluation of the National Security Culture and Military in Turkey", *Journal of International Affairs*, Cilt 54, No.1, 2000, s.199-216; Mustafa Aydın, "Securitization of History and Geography: Understanding of Security in Turkey", *Southeast European and Black Sea Studies*, Cilt 3, No 2, 2003, s. 163-184; Ziya Öniş, "Turkey in the Post-Cold War Era: In Search of Identity", *Middle East Journal*, Cilt 49, No 1, 1995, s.48-68; F. S. Larrabee ve I. O. Lesser, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, Arlington, RAND, 2003.

⁶ Larrabee ve Lesser, s. 2-3.

⁷ Hunter, *The Transcaucasus in Transition*, s.161 ve S. A. Jones, "Turkish Strategic Interests in the Transcaucasus", G. K. Bertsch et al. (der.), *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia*, New York, Routledge, 2000, s. 58.

⁸ Jones, "Turkish Strategic Interests", s. 57; Robins, "Between Sentiment and Self Interest", s.596-597.

ve Orta Asya'da yeni bir rol biçilmesi anlamına gelmiştir. "Model ülke Türkiye" değerlendirme ve tartışmaları bu dönemin ürünüdür.⁹ Türkiye her fırsatta, eski Sovyet coğrafyasına, parlamenter demokrasisi, görece serbest piyasa ekonomisine dayalı ekonomik ve ticari yapılanması ve laik devlet düzeniyle bir model olarak gösterilmiştir. Bu söylemin, Türkiye'yi bu yeni dünya ile Batı dünyası arasındaki asli bağlantı noktası haline getireceğine inanılmıştır. Bu söylem ve politikalar Türk karar alıcılar tarafından da Türkiye'nin beklentilerinin karşılanması, kaybolacağından çekinilen stratejik önem ve konumun yeniden kazanılması biçiminde değerlendirilmiştir.¹⁰

Kısacası, Türkiye'nin eski Sovyet coğrafyasına yönelik yeni yaklaşımında 1990'lar boyunca Türk cumhuriyetlerinin öncelikli bir konumda olduğu görülmektedir. Fakat Türkiye'nin kaynaklarının ve alt yapısının, Batı dünyasının tam desteği olsa dahi, bu ülkelerin tamamına ve eş zamanlı olarak cevap vermeye yeterli olmadığı kısa sürede anlaşılmıştır. Özellikle Orta Asya'nın düşünüldüğü kadar "yakın" olmadığı görülmüşle Türkiye'nin beklenti ve önceliklerinde bir takım değişiklikler söz konusudur. Kafkasya, bu bağlamda "yakın ve öncelikli" bölge konumuna gelmiştir. Üstünlük ve nüfuzun öncelikli olarak Kafkasya'da tesis edilmesi, Orta Asya'ya ve Avrasya coğrafyasının geneline ulaşmada bir zorunluluk olarak görülmeye başlamıştır. Türkiye'nin eski Sovyet coğrafyasına yönelik politikalarının ve bu bağlamda Kafkasya politikasının bu çerçevede değerlendirilmesi gereklidir.

Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya coğrafyasında görünürlüğünü artırırken dikkate almak durumunda kaldığı unsurlar arasında enerji ile etnik anlaşmazlık ve çatışmaların üzerinde dikkatle durulmalıdır. Türkiye'nin etnik anlaşmazlıkların çözümlenmesi konusundaki yaklaşımına, tarafları karşılıklı müzakereye davet eden bir söylem çerçevesinde, bölgesel ve küresel dengeleri gözetken bir bakış açısı hâkim olmuştur. Bu bağlamda Türkiye'nin müdahaleci olmayan, savunmacı bir dış politika vizyonuna sahip olduğu değerlendirilebilir. Bu yaklaşım çerçevesinde Türkiye, Dağlık Karabağ meselesinde takındığı net tutum dışında -ki burada da müdahaleci olunması söz konusu değildir, Abhazya, Çeçenistan ya da Güney Osetya gibi sorunlarda, dönemsel farklılıklar saklı kalmak kaydıyla mümkün olduğunca mesafeli bir tutum takınmıştır. Bu yaklaşımın ardında, PKK terörü bağlamında yaşanan ve yaşanması muhtemel sorunlar yatmaktadır. Kafkasya'daki anlaşmazlık ve çatışmalar, Türkiye'nin iç meselelerine de etki etme potansiyeli taşıyan güvenlik sorunları olarak algılanmış, gelişmeler karşısında mesafeli bir tutum takınılmaya çalışılmıştır.¹¹

Kafkasya sınır komşusu konumu nedeniyle, Türkiye'nin ihracata dayalı bir ekonomik ve ticari düzen kurması adına aktif olunması gereken bir bölge olarak değerlendirilmiştir. Türkiye, sadece Hazar merkezli enerji kaynaklarına ulaşılması ve bunların Batılı

⁹ "Model ülke Türkiye" değerlendirmesi için bkz., Andrew Mango, "The Turkish Model", *Middle Eastern Studies*, Cilt 29, No 4, 1993, s.726-757; Oral Sander, "Turkey and the Turkic World", *Central Asian Survey*, Cilt 13, No1, 1994, s. 37-44; İdris Bal, *Turkey's Relations with the West and the Turkic Republics: The Rise and Fall of the Turkish Model*, Aldershot, Ashgate, 2000.

¹⁰ Aydın, "Turkey and Central Asia", s. 158.

¹¹ Robert Olson, *Türkiye'nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*, Süleyman Elik (çeviren), Ankara, Orient, 2005; Mitat Çelikpala, "Türkiye'de Kafkas Diyasporası ve Türk Dış Politikası'na Etkileri", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 2, Sayı 5, 2005, s. 71-108.

pazarlara ulaştırılmasına odaklanmış politikalar geliştirmemiştir. Kafkaslar, özellikle de Gürcistan ve Azerbaycan hem Rusya pazarına hem de Orta Asya'ya ulaşmada ve ticaret yapmada öncelikli bir konuma yerleştirilmiştir. Bölgesel işbirliği ve ticari/ekonomik bağlar bu anlamda öncelikli konular olarak değerlendirilmiştir. Bu ilişkiler ağının kurulması, bölgenin bir güvenlik tehdidi olmaktan çıkartılabilesinin gereği olarak kabul edilmiştir. Nitekim Kafkaslar, Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİT) benzeri bölgesel girişimlerinin de merkezinde yer almıştır. Buradan hareketle, kültürel ilişkileri de içerecek biçimde işbirliğini şekillendirecek kurumsallaşmaya gidilmesi politikası bu dönemin ürünüdür. Türkiye'yi 2000'li yıllarda dış yardım alan ülke konumundan dış yardım yapan ülke konumuna taşıyan ve alanda görünür kılan Türkiye Kalkınma ve İşbirliği Ajansı (TİKA) gibi yapılanmalar da bu dönemde kurulmuş ve örgütlenmiştir.¹²

Siyasi İlişkiler

Azerbaycan, Türkiye'nin Kafkasya'ya bakışında tartışmasız bir öncelik ve belirleyiciliğe sahiptir. Azerbaycan, Türkiye için, etnik ve kültürel bağların yanı sıra tarihsel geçmişin mirasını değerlendirme, bölgesel dengelerin belirlenmesi, Kafkasya ve Hazar civarındaki doğal kaynaklardan pay alabilme ve diğer bölge aktörleri üzerinde etkinlik kurabilme adına büyük önem arz etmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan, Türkiye'nin Kafkaslardaki stratejik ortağıdır. Azerbaycan'la ilintili her türlü iç ve dış politika konusu, Türkiye'nin kendi meselesi olarak görülmüştür. Azerbaycan'ın önceliklerinin, ikili ilişkilerin seyrine olduğu kadar Türkiye'nin bölgesel ve hatta küresel ilişkilerine de yansımaları söz konusudur. "Bir millet iki devlet" söylemi her iki ülke kamuoylarınınca da benimsenmiştir. Bu bağlamda, 2000'li yılların sonlarına kadar adeta Türkiye-Azerbaycan dış ilişkilerinden bahsedilemez. Bu durum, Ebulfez Elçibey döneminde yaşanan bir takım siyasi gerginliklerle 1995'te meydana gelen Haydar Aliyev'e yönelik suikast ve darbe girişimi gibi olumsuz örneklerde görüldüğü üzere, Türkiye-Azerbaycan arasında zaman zaman sorunlara neden olsa da her iki tarafça da desteklenmiştir. Azerbaycan'la ikili ilişkiler, bu ortaklığın devamlılığının sağlanması adına, istikrar ve kurulu düzenin devamı prensibi çerçevesinde şekillendirilmiştir. İkili ilişkilerin Haydar Aliyev'in iktidarını sağlamlaştırması sonrasında, 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren istikrara kavuştuğu görülmektedir.¹³

Azerbaycan'ın bu önem ve önceliği, Türkiye'nin bir diğer Kafkasya cumhuriyeti olan Ermenistan'la kurulamayan ilişkileri üzerinde belirleyici etkiye sahiptir. Bağımsızlığın ilan edildiği 1990'lı yılların başında Türkiye ile Ermenistan arasında ikili ilişkilerin kurulması yönünde bir takım girişimler söz konusu olduysa da süreç, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ın yanı sıra Karabağ'ı çevreleyen Azeri topraklarını işgal etmesi nedeniyle 1993'te durmuştur.¹⁴ Dağlık

¹² TİKA'nın tarihçesi, faaliyetleri ve yapısı için bkz., <http://www.tika.gov.tr/TR/>.

¹³ Demir, *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, USAK, Ankara, 2009, s.95-101.

¹⁴ Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural Nisan 1991'de Erivan'ı ziyaret etmiş, dönemin yöneticileriyle görüşmelerde bulunmuştur. Bu ziyaret sırasında, ikili ilişkilerin iyi komşuluk prensipleri çerçevesinde kurulmasını öngören bir anlaşma taslağı dahi hazırlanmıştır. Ermenistan, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na (KEİT) kurucu üye olarak davet edilmiştir. Enerji ve gıda alanlarını kapsayan bir takım ticari anlaşmalar yapılmıştır. Fakat diğer siyasi sorunların

Karabağ ve Karabağ'ı çevreleyen Azeri topraklarının işgali, 1915 olayları, Ermenistan'ın bağımsızlık bildirgesi ve dolayısıyla Ermenistan Anayasası'nda yer alan iddialar ile sınır konusu gibi başlıklar Türkiye ile Ermenistan arasında sağlıklı biçimde kurulmayan ikili ilişkilerin ana sorun başlıklarıdır. Karabağ sorunun çözümlenememesi ki bu durum Azeri topraklarının işgal altında tutulması anlamına gelmektedir, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmemesinin de temel nedenidir.¹⁵ Bu durum, Türkiye'nin 1990'lar boyunca şekillendirdiği Kafkasya politikasının belirleyici unsurlarından biri olmuş, Kafkaslarda kurulan yeni dengede Ermenistan diğer tarafta yer almıştır. Türkiye'nin Kafkaslar politikasının Ermenistan üzerinde sınırlandırıcı etkileri olduğu aşikârdır. Diğer yandan, Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik tavrının, Türkiye'nin Batılı müttefikleriyle ilişkilerine ve genel dış politikasına yansımaları da söz konusudur. Özellikle Ermeni diasporasının faaliyetleri ve başta ABD olmak üzere çeşitli ülkelerde yürütülen, parlamentolardan "soykırım" tasarılarının geçirilmesi girişimlerinin, Türkiye'nin genel dış politikasına ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerine doğrudan etkisi bulunmaktadır.¹⁶ Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi ve sorunların ikili düzeyde ele alınması amacıyla Türk-Ermeni Barışma (Uzlaşma) Komisyonu gibi bir takım denemeler ve gizli diplomasi süreçleri söz konusu olsa da bu girişimler akim kalmış ve ilişkilerin kurulmasında sağlıklı bir zemine ulaşamamıştır.¹⁷

1990'lı yılların ortalarına kadar çok da önemsenmeyen hatta göz ardı edilen bir diğer Kafkasya ülkesi olan Gürcistan, 1990'lı yılların ortalarından itibaren Türkiye'nin Kafkasya politikasının merkezine oturmuştur.¹⁸ Gürcistan 114 kilometrelik sınırla Türkiye'nin Rusya, Azerbaycan ve Orta Asya ile en sağlam ve doğrudan kara bağlantısı konumundadır. Bu stratejik konumuna rağmen Gürcistan, bağımsızlığın ilk yıllarında genel Türk dış politikasında ve hatta özelde Kafkasya politikasında önemli bir konum elde edememiştir. Fakat Azerbaycan ve

---

yanı sıra, Dağlık Karabağ meselesi iki tarafın sağlıklı ilişkiler kurmasının önüne geçmiştir. Bkz. Aybars Görgülü, *Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü*, Tesev Yayınları, İstanbul, 2008; Erken dönem Türkiye-Ermenistan ilişkileri için bkz. Paul B. Henze, "Turkey and Armenia: Past Problems and Future Prospects, *Eurasian Studies*, Cilt 3, No 1, 1996, s.45-46

¹⁵ Türkiye, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki anlaşmazlığın savaşa dönüşmesi üzerine, 1992'ye kadar Ermenistan'a karşı takındığı kuşkucu fakat işbirliğini de içeren tavrını 1993'ün başından itibaren değiştirmeye başlamıştır. Ermeni birliklerinin Mart ayında başlattıkları saldırı sonrasında Kelbecer'i işgal etmelerine tepki olarak Türkiye'nin Ermenistan'a yaptığı tahıl sevkiyatı durdurulmuş ve iki ülke arasındaki kara sınırı 3 Nisan 1993'te kapatılmıştır. Bkz. Görgülü, *Türkiye-Ermenistan İlişkileri*. Dağlık Karabağ meselesi ve yansımalarıyla ilgili olarak bkz. Ömer Göksel İşyar, *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, Alfa, 2004, İstanbul; Svante E. Cornell, "Turkey and the Conflict in Nagorno-Karabakh: A Delicate Balance", *Middle Eastern Studies*, Cilt 34, No, 1, 1998, s.51-72.

¹⁶ Kapsamlı bir çalışma için bkz. Sedat Laçiner, *Türkler ve Ermeniler: Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, USAK, Ankara, 2005; Ayrıca, Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, USAK, Ankara, 2008 ve *Hangi Ermeni Sorunu?*, USAK Ankara, 2009.

¹⁷ Temmuz 2001'de 6 Türk ve 4 Ermeni temsilcinin katılımıyla oluşturulan *Türk-Ermeni Barışma Komisyonu* (TEBK) ve faaliyetleri için bkz. Kamer Kasım, "Türk-Ermeni Barışma Komisyonu: Kısa Süren Bir Diyalog Girişimi", *Stratejik Analiz*, Cilt 2, No 22, Şubat 2002, s. 30-36 ve Gündüz Aktan, "Hukukta Soykırım ve Ermeni Olayları", <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale32.html>.

¹⁸ Mitat Çelikpala, "From A Failed State to a Weak One? Georgia and Turkish-Georgian Relations", *The Turkish Yearbook of International Relations*, No.36, 2005, s.159-199.

Ermenistan merkezli gelişmeler Gürcistan'ı Türkiye'nin Kafkaslar politikasında merkezi bir konuma taşımıştır. Gürcistan Türkiye'nin KEİT dâhil olmak üzere tüm bölgesel girişimlerinde önemli unsurlardan biri olmasına rağmen öne çıkamamıştır. Bu sürecin dönüm noktası, Dağlık Karabağ ve Azeri-Ermeni anlaşmazlığının kronikleşmesinin yanı sıra BTC'dir. Azeri ve Orta Asya petrol ve doğal gazının güvenli yollardan dünya pazarına taşınması projesi Gürcistan'ı görünür kılmıştır. BTC, 1994'ten itibaren Gürcistan'a genelde başta ABD olmak üzere Batı dünyasının özelde de Türkiye'nin bakışını değiştirmiştir. Bu anlamda Gürcistan'ın kendi ayakları üzerinde durabilen, güvenliğini ve iç düzenini sağlayabilen böylece bölgeye istikrarsızlık yayarak dengeleri olumsuz yönde etkileyen bir ülke olmaktan çıkartılması, Türkiye'nin Kafkaslar politikasının öncelikli gündem maddesi olarak belirlemiştir. Bu yaklaşım, 2000'li yıllarda Gürcistan'la özel ilişkiler kurulmasını sağladıysa da ikili ilişkilerde Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönüşleri, Acara bölgesinde yaşanan bir takım sıkıntılar ile Abhazya'ya ya mal taşıdıkları gerekçesiyle Türk ticaret gemilerine Gürcistan tarafından el konulması ve mürettebatın tutuklanması gibi sorun başlıkları bulunmaktadır.¹⁹

Ekonomik ve Ticari İlişkiler

Ekonomik ve ticari ilişkiler Kafkas ülkeleriyle kurulan siyasi ilişkilerin gerek yansıması gerekse şekillendiricisidir. Kafkasya, Türkiye'nin ticari ve ekonomik ilişkilerini kullanarak etkin olma politikasının doğrudan sonuç verdiğini iddia edebileceğimiz komşu bölgelerin başında gelmektedir. Bölgedeki çatışmalara taraf olmanın ya da tek başına siyasi mülahazalarla hareket etmenin yol açabileceği sınırlamaların, ekonomik ve ticari ilişkilerin sağlamaştırılmasıyla aşılabileceği, gelişen ticaret hacminin kalıcı ve tepki çekmeyen sonuçlar yaratacağı değerlendirilmiştir. 1990'lı yılların başlarında neredeyse sıfır düzeyindeki ticaret hacminin 2000'li yılların ilk on yılında, sınırın kapalı olduğu ve diplomatik ilişkilerin kurulamadığı Ermenistan'la dahi dikkati çeken bir seviyeye ulaştığı görülmektedir. Bu durum bölgesel güç olmanın bir gereği ve yöntemi olarak algılanmıştır. BTC başta olmak üzere alternatif boru hatlarının inşasıyla başlayan bu süreç, karayolu ağları ve demiryolu bağlantılarının kurulması sonucunda hızla gelişen ekonomik ve ticari ilişkilerle günümüz seviyesine ulaşmış, Türkiye'nin bölgeye yönelik ilgisi ve desteği kalıcı bir biçimde tesis edilebilmiştir. Ekonomik ve ticari anlamda Türkiye'nin öncelikli ortağı ve hedef ülkesi yine Azerbaycan'dır. Gürcistan ise gerek Azerbaycan ve oradan Orta Asya pazarlarına gerekse kuzeye, Rusya'nın güney bölgelerine ulaşmada kilit ülke konumundadır. Ermenistan'la sınırların kapalı olması nedeniyle doğrudan bir ekonomik ve ticari ilişki bulunmamaktadır. Fakat Türkiye, hem Gürcistan hem de İran vasıtasıyla, dolaylı yollardan da olsa Ermenistan pazarında önemli bir aktördür.

Azerbaycan Kafkasların, ekonomik ve ticari açıdan, en hızlı ve istikrarlı biçimde büyüyen ülkesidir. Siyasi istikrarla da desteklenen bu ekonomik ve ticari yapı, Azerbaycan'ın Kafkasyadaki ve eş zamanlı olarak küresel alandaki konumunu güçlendirmektedir. Azerbaycan'ın 1998'de 4.1 milyar Amerikan doları olan gayri safi milli hâsılasının 2005'te 12.6, 2008'de ise 46.3 milyar dolara ulaştığı görülmektedir. Buna bağlı olarak kişi başına gelir de 537 dolardan 5.500 dolar seviyesine çıkmıştır. Büyüme hızı son yıllarda sürekli olarak çift haneli rakamlarda seyreden

¹⁹ Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, s.111-114.

Azerbaycan'ın, diğer Kafkas ülkeleriyle arasındaki makası açtığı görülmektedir.²⁰ Türkiye'nin bu büyümedeki rolü göz ardı edilemez. Türkiye, Azerbaycan'daki yatırımcı ülkeler arasında öncelikli bir konumdadır. SB'nin dağılmasından sonraki on yıl içerisinde Azerbaycan'da binin üzerinde Türk sermayeli firma kurulmuştur. Bugün için bunların yarısı halen faaldir. 2009 yılı sonu itibarıyla Azerbaycan'da Türk firmalarının doğrudan yatırımları 4.5 milyar dolara, müteahhitlik projelerinin toplam tutarı ise 2.9 milyar dolara ulaşmıştır. Türk firmaları, enerji sektörü dışındaki sektörlerde yapılan yatırımlar açısından Azerbaycan ekonomisinde başlıca yatırımcı konumundadır. Azerbaycan, Türkiye'den tüm dünyaya yapılan sermaye ihracında Hollanda'dan sonra Türk sermayesinin en fazla gittiği ülke konumundadır. Söz konusu sermaye transferinin yüzde 97,1'lik kısmı Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) tarafından gerçekleştirilmiştir. TPAO, Azerbaycan'da 3 adet arama, geliştirme ve üretim projesine ortaktır (Azeri-Çıralı-Güneşli %6,75, Şahdeniz %9, ve Alov %10). BTC, Güney Kafkasya Doğal Gaz Boru Hattı projesi gibi diğer enerji projeleri de akılda tutulmalıdır. Azerbaycan'da enerji dışı sektörlerde Türk yatırımlarının tutarının 2.2 milyar dolara yaklaşmıştır. Devletin yanı sıra özel sektörün yatırımları Türkiye'yi sadece siyasi değil aynı zamanda ticari ve ekonomik ortak olarak Azerbaycan'da öne çıkartmaktadır.²¹

Türkiye'nin Kafkaslardaki ikinci, fakat en az Azerbaycan kadar önemli diğer ortağı Gürcistan'dır. Ekonomik büyüklük anlamında Azerbaycan'la kıyaslanamayacak bir ülke olmakla birlikte, Gürcistan'ın 2000'li yılların başında 3 milyar dolar seviyesinde olan GSMH'sinin 2008'de 12.5 milyar dolara, kişi başına gelirin de 631 dolar seviyesinden 2.800 dolara ulaştığı görülmektedir. Türkiye, Gürcistan'ın ekonomik ve ticari hayatındaki en öncelikli ülke konumundadır. Türkiye ile Gürcistan arasında 1992'de 17.8 milyon dolar olan toplam dış ticaret hacmi 2008 yılında 1 milyar 520 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. Türkiye'nin 2005 itibarıyla Gürcistan'ın ekonomik hayatında %17'lik payla Rusya'nın ardından ikinci büyük ortak konumunun 2006'da birincilikle yer değiştirdiği görülmektedir. Gürcistan, Türkiye'nin eski Sovyet coğrafyasında ekonomik ve ticari ilişkilerde RF'nin önüne geçebildiği yegâne eski Sovyet Cumhuriyetidir. Ayrıca BTC'nin dışında, 2006 sonunda sonuçlandırılan Bakü-Tiflis-Erzurum ya da Güney Kafkasya doğal gaz hattı, Bakü'yü de kapsayacak biçimde genişletilen Kars-Tiflis demiryolu projesi, Çoruh nehri üzerindeki Deriner Hidroelektrik santrali ve Tiflis uluslararası havaalanı projesi gibi ortak projeler Gürcistan'ın ekonomik açıdan Türkiye'ye eklemlemiştir.²²

²⁰ Azerbaycan'ın büyüme rakamları 1998'den günümüze yüzde 10'un üzerindedir. Bu oranın 2005'te yüzde 26,4, 2006'da yüzde 34,5, 2007'de yüzde 25 ve kriz yılı olan 2008'de yüzde 10,8 olduğu görülmektedir. Bu oranlar özellikle enerji faktörüyle ilintilidir. Bkz. DEİK, *Azerbaycan Ülke Bülteni, Eylül 2009*, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/184/Azerbaycan%20bulteni_ekim%202009_TR.pdf (Erişim Tarihi 1 Şubat 2010); ve T.C Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, *Azerbaycan Ülke Profili, 2009*, <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&cyayinID=117&cicerikID=217&cdil=TR> (Erişim Tarihi 1 Şubat 2010).

²¹ Ibid.

²² DEİK, Gürcistan Ülke Bülteni, Ekim 2009, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/183/Gurcistan_ülkebulteni_eylül%202009_TR.pdf (Erişim Tarihi 1 Şubat 2010); ve T.C Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, *Gürcistan Ülke Profili*, <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&cyayinID=117&cicerikID=217&cdil=TR> (Erişim Tarihi 1 Şubat 2010).

Kurulamayan diplomatik ve normalleşemeyen siyasi ilişkilere rağmen, Ermenistan-Türkiye ekonomik ve ticari ilişkilerinden bahsetmek mümkündür. Sınırın kapalı olması nedeniyle ticaretin Gürcistan ya da İran üzerinden yürüdüğü görülmektedir. İki ülke ticaret hacminin 150 milyon dolar seviyesinde olduğu ileri sürülmektedir. Bu rakamın 1 milyar dolara kadar çıkabileceği de iddia edilmektedir.²³

Askeri İşbirliği ve Güvenlik

Türkiye'nin Kafkasya'ya yönelik politikalarını şekillendirirken dikkate aldığı bir diğer boyut askeri ilişkiler ve güvenlidir. Güvenlik bağlamında, Kafkasya'nın istikrarlı bir komşu bölgeye dönüştürülmesi hedeflenmiştir. Kafkasya ülkelerinin NATO benzeri Batılı güvenlik yapılarıyla ilişkilendirilmesi Türkiye'nin öncelikleri arasındadır. Bölgede istikrarsızlık yaratan, başta etnik anlaşmazlıklar ve "donmuş sorunlar" olmak üzere tüm sorunların uluslararası kuruluşların şemsiyesi altında çözüme kavuşturulması amaçlanmıştır. Bu çerçevede AGİT, AB ve BM gibi yapılanmaların girişimleri desteklenmiştir. Kafkasya ülkelerinin istikrarının devamı ve birer başarısız devlete dönüşmelerinin önüne geçilmesi adına bu ülkelerle askeri işbirliği tesis edilmiştir.

Ermenistan'la sağlıklı ve dostane siyasi ve diplomatik ilişkilerin kurulamamasının doğal bir yansıması olarak Türkiye ile Ermenistan arasında herhangi bir askeri işbirliği söz konusu değildir.²⁴ Azerbaycan ve Gürcistan'la askeri alanda işbirliğine 1990'lı yılların başından itibaren gidildiği görülmektedir. Türkiye'nin bu dönemde Askeri Eğitim ve İşbirliği anlaşmaları ve lojistik yardımlar vasıtasıyla her iki ülkeye destek olduğu görülmektedir. Azerbaycan ve Gürcistan işbirliği bağlamında "hayati öneme haiz" ülkeler statüsünde değerlendirilmiş, Azerbaycan'la 11 Ağustos 1992'de, Gürcistan'la 14 Temmuz 1997'de Askeri Eğitim ve İşbirliği anlaşmaları imzalanmıştır. Her iki ülkeyle de 1990'lı yıllardan günümüze üst düzeyde Askeri Diyalog toplantıları yapılarak sağlam ve devamlı bir askeri işbirliği zemini oluşturulmaya çalışılmaktadır. Eğitim bağlamında, gerek Azeri ve Gürcü subayların Türkiye'de eğitilmesi gerekse Türk uzmanların yerinde eğitim vermesi gibi uygulamalar söz konusudur. Bağımsızlığın ilanından itibaren Azerbaycan'a 400 milyon, Gürcistan'a 80 milyon dolar civarında askeri yardım yapılmıştır. Bu iki ülkeye, askeri yapılarının modernizasyonu ve NATO'ya uyumu konusunda her türlü destek verilmektedir.²⁵

²³ Türkiye-Ermenistan ticareti konusunda bkz. Burcu Gültekin-Punsmann et. al., *The Closed Armenia-Turkey Border: Economic and Social Effects; Including those on the People; and Implications for the Overall Situation in the Region*, European Parliament Directorate General External Policies of the Union, Policy Department External Policies, Brüksel, Ağustos 2007; Nathalie Tocci, *The Case for Opening the Turkish-Armenian Border*, TEPSA, 24 Temmuz 2007, www.insideeurope.org/...armenia-turkey-border/.../turkish_armenian_border.pdf.

²⁴ Ermenistan'ın NATO'yla imzaladığı Barış İçin Ortaklık (BİO) anlaşması çerçevesinde, Ermenistan'la Türkiye arasında NATO şemsiyesi altında dolaylı bir askeri ilişki olduğu ileri sürülmektedir. Buna örnek olarak Türk subaylarının 2003'te Ermenistan'da düzenlenen NATO Sağlık Konferansına katılımı ve NATO kapsamında yapılan bir takım diğer ziyaretler gösterilmektedir. Amberin Zaman, "As Turkey and Armenia inch toward reconciliation both sides talk the talk, but can they walk the walk?", *On Turkey Analysis*, GMF, 2 Ekim 2008, http://www.gmfus.org/doc/Amberin_Analysis_Turkey_100208_Final.pdf. (Erişim Tarihi: 5 Ekim 2008).

²⁵ Çelikpala, "From A Failed State to a Weak One?".

Türkiye'nin Gürcistan'la askeri işbirliğinin en fazla dikkat çeken sonuçlarından biri, Tiflis'in 40 km güneybatısında yer alan Marneuli askeri üssü ve havaalanının 1.5 milyon dolar harcanarak modernize edilmesidir. Ocak 2001'de açılan bu üsle birlikte Gürcistan, Rusya'nın kontrolü ve etkisi dışında ilk defa gece uçuşlarına da imkân tanyan, modern bir üsse sahip olmuştur. Bu Türkiye açısından, kendi sınırlar ötesinde ve NATO dışında ilk defa bir sınır ötesi üsse sahip olunması anlamında önemlidir. Bu ilişkiler Ocak 2001 sonunda imzalanan yeni işbirliği ve destek anlaşmasıyla sağlamlaştırılmıştır. Sonuçta Türkiye'nin, Azerbaycan ve Gürcistan'la işbirliğini geliştirerek, Kafkaslardaki dengeyi kendi lehine çevirmeye çalıştığı görülmektedir. Siyasi, ekonomik, ticari ve askeri ilişkilerin yanı sıra kültürel bağlar bu yaklaşımı destekler biçimde şekillendirilmiştir. Bu durumdan en fazla rahatsızlık duyan unsur Ermenistan'dır. Dönemin Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan'ın Nisan 2001'de yaptığı "Türkiye ile Gürcistan arasındaki askeri işbirliği bölgesel dengeleri bozduğu için Erivan'ı ciddi bir biçimde rahatsız etmiştir. Bu yaklaşımıyla Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye'nin oluşturduğu Ermenistan'ı izole etme politikasına katılmış olmaktadır" açıklaması buna kanıt olarak gösterilebilir.²⁶

AK Parti ve Türkiye'nin Kafkaslara Bakışında "Değişim"

Yeni küresel milat olarak nitelenen 11 Eylül sonrası gelişmeler Kafkasya'yı Gürcistan merkezli olmak üzere küresel rekabetin bir tür uygulama sahasına dönüştürmüştür. Ağustos 2008 Rus-Gürcü savaşıyla zirvesine ulaşan bu rekabette, başta ABD olmak üzere, Batılı müttefiklerin renkli devrimlerle bölgenin siyasi ve ekonomik yapısı üzerinde etkili olmaya çalıştıkları, NATO ve AB üyeliği perspektifiyle Kafkasya'ya özel temsilciler atadıkları ve bölgeye özel yeni politikalar şekillendirmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu dönemde, Türkiye'de de, 2001-2003 arası döneme hâkim olan siyasi istikrarsızlık ve iç politik karmaşayı takiben iktidar değişikliği yaşanmıştır. AK Parti iktidarının yeni olarak nitelendirilen dış politika söyleminde, Türkiye'nin tarihi geçmiş ve bu geçmişin getirdiği sorumluluğa vurgu yapılmış, bu çerçevede bir tür etki alanı tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu alan ya da coğrafya, öncelikli olarak Türkiye'nin komşuları ve onu çevreleyen yakın çevresidir. Bu bağlamda, dış politika önceliği olarak "komşularla sıfır sorun"un hedeflendiği, güvenlik-özgürlük/demokrasi dengesi, bölgesel düzeyde dış politika, komşularla entegrasyon ve kazan-kazan gibi söylemlerin öne çıkartıldığı, bu hedefe ulaşmada da "ritmik diplomasi" biçiminde adlandırılan daha girişken ve proaktif bir diplomatik yaklaşımın izlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Ana eksen, çok boyutlu bir dış politika izlenmesi ve sorun-merkezli yaklaşımdan çözüm-merkezli bir yaklaşıma geçiş olarak vurgulanmaktadır.²⁷

²⁶ "Georgian-Turkish Military Ties Disturb Armenia", *RFE/RL Newsline*, 25 Nisan 2001.

²⁷ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2001; "Principles of Turkish Foreign Policy", Address by H.E. Foreign Minister of Republic of Turkey Ahmet Davutoğlu, SETA Foundation's Washington D.C. Branch, December 8, 2009, <http://www.setav.org/document/FM%20of%20Turkey%20A.Davutoglu%20Address%20at%20SETA-DC%2012-08-2009.pdf> (Erişim Tarihi 5 Ocak 2010); E. Fuat Keyman ve Ziya Öniş, *Turkish Politics in a Changing World*, İstanbul Bilgi University Publications, İstanbul, 2008.

Bu yaklaşımda, bir bölge olarak Kafkasya en azından Ağustos 2008'e kadar çok da öncelikli değildir. Öncelik, AB üyeliği ve Orta Doğu'daki gelişmeler karşısında Türkiye'nin konumunu güçlendirmektedir. Kafkasya, Türkiye'nin "Asya'ya açılan kapı" sı ve oluşmaya yeni başlayan Karadeniz bölgesi içinde bir ana alan olarak değerlendirilmiştir. Kafkasya'yı zaman zaman öne çıkartan diğer başlıklar ise Rusya ile gelişen ilişkilerin bölgesel gelişmelere yansımaları, ABD'nin bölgeye yönelik artan ilgisinin Türkiye'ye etkileri ve enerji politikalarıdır.

AK Parti dönemi dış politikasının genel çerçevesini belirleyen isim olarak kabul edilen Ahmet Davutoğlu Kafkasya'yı, Türkiye'nin "yakın kara havzasında" yer alan ve Balkanlar ve Orta Doğu'yla birlikte bu havzayı oluşturan alt bölgelerden biri olarak nitelendirmektedir. Bu havza, Kuzey Kafkasya'dan İran Körfezine uzanan bütüncül bir hat halindedir ve Türkiye için bu kuşağı kapsayıcı bir Batı Asya politikası geliştirilmesi zaruridir.

Bu Batı Asya politikası Türkiye'nin Orta-Asya ile ilişkilerini de sıhhatli bir tarzda düzenleyebilmesinin temel şartıdır. Bu bağlantılar arasındaki ilişkiler üzerinde etkili olamayan bir Türkiye ne iç ve dış güvenlik parametreleri arasındaki ilişkileri fark edebilir, ne de ekonomik güç alanı oluşturacak kaynakları verimli bir tarzda kullanabilir.²⁸

Kafkaslar bu çerçevede Türkiye'nin sadece yakın çevresi açısından değil Balkanlar-Orta Doğu-Orta Asya ekseninin bir parçası olması nedeniyle genel politikaları açısından önemlidir. Bu genel çerçevede, Davutoğlu'nun, Türkiye'nin Kafkaslarla olan sınırını, Soğuk Savaş dönemi koşullarının yarattığı "suni bir sınır" olarak nitelendirmesi önemlidir. Bu, Kafkasların Türkiye'nin etkinlik alanının doğal bir uzantısı olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Davutoğlu'nun değerlendirmesiyle "bu suni stratejik sınırın Soğuk Savaş sonrası dönemde ortadan kalkması, Kafkaslardaki iç dengeleri de, Türkiye'nin Kafkaslara bakış tarzını da doğrudan etkilemiştir."²⁹

Türkiye'nin Kafkaslara bakışında Azerbaycan, Davutoğlu'nun değerlendirmelerinde de merkezi bir konumdadır.

Kafkaslarda Azerbaycan, Balkanlarda ise Arnavutluk istikrarlı ve güçlü bir bölgesel konum kazanmadıkça, Türkiye'nin her iki bölgedeki ağırlığını artırabilmesi de, yakın deniz havzası içinde olmakla birlikte sınır-ötesi etkinlik alanları içinde kalan Adriyatik ve Hazar'a yönelik politikalar geliştirebilmesi de mümkün olamaz.³⁰

Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında Kafkaslara yönelik olarak izlediği bölgesel politika, bu genel değerlendirmeler ve ortaya konulan öncelikler çerçevesinde eleştirilmektedir. Eleştirinin ana iddiası, Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliğinin çöküşüyle başlayan süreci doğru okuyamadığı ve dinamik nitelikteki bölgesel gelişmeler karşısında doğru zamanda doğru adımlar atamadığıdır. Bu durum, Kafkasların bir bütün olarak, etkili sonuçlar yaratacak ve vizyoner bir bölgesel dış politikanın alt unsuru olarak ele alınamamasına yol açmıştır. Her ne kadar bir süre sonra gecikmenin ve sebeplerinin farkına varıldıysa da geç kalınmıştır. Davutoğlu, Kafkasya politikasının 1990'lar boyunca

²⁸ Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, s.128.

²⁹ İbid. s.125.

³⁰ İbid. s.127-8.

sadece Azeri-Ermeni Savaşı sınırları içinde ele alındığını değerlendirmektedir. Azeri-Ermeni savaşının genel Kafkaslar meselesinin önemli bir parçası olduğunu kabul etmekle birlikte, meselenin çözümünün ya da en azından “sağlıklı bir zemine” oturtulabilmesinin ancak süreklilik ve tutarlılık arz eden kapsamlı bir bölgesel strateji geliştirilmesine bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Bu stratejinin geliştirilebilmesinin, çok yönlü bir Kafkaslar politikası tayin edilmesi ve bu politika ile yakın kara havzasının diğer bölgeleri arasında bağlantılar kurulmasıyla mümkün olabileceğini savunmaktadır.³¹

Bu değerlendirmeler, Türkiye'nin özellikle Ağustos 2008 sonrası dönemde Kafkaslara yönelik olarak izlediği politikanın ipuçlarını bünyesinde barındırmaktadır. Öneri, Ermenistan dâhil olmak üzere Kafkaslarda var olan sorunların üzerine gidilmesi ve çözüm yönünde inisiyatif alınmasıdır. Nitekim Davutoğlu'nun değerlendirmesiyle:

Yakın sınır komşuları ile sürekli bunalımlar yaşayan bir ülkenin bu sınırları aşan bölgesel ve küresel politikalar üretebilmesi imkânsızdır. ...hem Gürcistan, hem Ermenistan hem de İran ile gergin ilişkiler içinde olunması da değişik alternatiflere açık bir Kafkaslar politikası takip edilmesini güçleştirir. ...Türkiye'nin son yıllardaki en temel dış politika açmazı, Gürcistan hariç bütün komşuları ile konjonktürel gerginlikler yaşadığı bir süreç içinde bölgesel politikalar üretme çabası içine girilmiş olmasıdır.³²

Davutoğlu, bu yaklaşımın, Türkiye açısında stratejik konumdaki Azerbaycan'la var olan ilişkileri etkileyeceğinin farkındadır. Fakat 2000'lere kadar izlenen “sorun merkezli” olduğunu iddia ettiği bakış açısının bir sonuç yaratmadığının ve yaratmayacağını dikkate alınması gerektiğinin de üzerinde durmaktadır. Türkiye'nin, enerji ayağı da olan Kafkaslar politikasının yeniden ve titizlikle ele alınması gerekmektedir.

Azerbaycan ile girilen ittifak ilişkisi Rusya, Ermenistan ve İran arasındaki bir karşı denge ittifakının önüne geçebilecek dış politika opsiyonları devreye sokulabildiği ölçüde geniş kapsamlı bir petrol politikasının temelini dokuyabilir. Bunun gerçekleşmemesi sonucudur ki, bütün iyi niyetli demeçlere rağmen Azerbaycan'ın Türkiye ile Rusya arasında sürekli bir denge politikası gözeten yaklaşımının önüne geçilememiştir.³³

Bu çerçevede, denge politikasının terk edilerek sorunların üzerine gidilmesi ve tarafların kabullenebileceği çözümler önerilmesi gerekmektedir. “Komşularla gerginliğe indirgenmiş küçük ölçekli reaksiyoner dış politika psikolojisi”nden vazgeçilmelidir.³⁴ Proaktif bir yaklaşım tercih edilmeli, özellikle de ekonomik ve kültürel nitelikli mekanizmaları kullanarak karşılıklı bağımlılık ilişkisi yaratılmalıdır. Bu yaklaşımın amacı komşularımızdan kaynaklanan dış politika riskinin azaltılmasıdır. Bu anlayış, “siyasi merkezlerden kaynaklanan gerginliklerin tansiyonunu düşürür ve Türkiye gibi bölgesel güçlere alternatif politikalar oluşturma şansı sağlar”.³⁵

³¹ İbid. s.128.

³² İbid. s.144.

³³ İbid., s.144

³⁴ İbid. s. 148

³⁵ İbid. s.145

Bu anlayışın, Türkiye'nin özellikle Ağustos 2008 sonrasında izlediği dış politikayı şekillendirdiği, Türkiye'nin "kendi sorunu" olarak tanımladığı sorunların üzerine giderek, başta Ermenistan olmak üzere Kafkaslara yönelik yeni bir vizyon geliştirmeye, bölgenin sorunlarına çözüm önermeye çalıştığı görülmektedir. Fakat bölgenin gerçekleri, özellikle bölge ülkeleri arasında bir türlü kurulamayan sağlıklı ilişkiler ile Rusya ve İran gibi bölgesel aktörlerle, ABD ve AB gibi küresel oyuncuların bölgeye yönelik politikalarının iç içe geçmiş durumu, Türkiye'nin politikalarını sınırlandırıcı unsurlar olarak varlığını sürdürmektedir. Savaş ortamının yarattığı sonuçlar, bu karmaşıklığı daha da artırmıştır. Bu dönemde, etnik anlaşmazlıkların beraberinde getirdiği sıcak çatıma riski, artan rekabet ile hidrokarbon kaynaklarının tüketicilere ulaştırılması için alternatif petrol ve doğal gaz boru hatlarının inşası ve kaynakların paylaşımı bağlamında enerji konusu, önceki dönemde olduğu gibi dış politikanın başlıca gündem konuları olarak kalmıştır. Önceki dönemden farklı olarak, Türkiye'nin artan ekonomik ve ticari gücü ve varlığıyla daha görünür bir aktör haline geldiği iddia edilebilir. Diğer yandan, Rusya ile gelişen ilişkilerin yanı sıra, özellikle ABD'yle, Orta Doğu'daki gelişmelerin de etkisiyle gerginleşen ilişkilerin Türkiye'yi, Karadeniz politikalarında olduğu gibi, bölgesel anlamda farklılaşan çıkar tanımlamalarıyla birlikte yeni hareket tarzları geliştirmeye yönlendirdiği görülmektedir.³⁶ RF ile 2001'de imzalanılan Avrasya Eylem Planı gibi işbirliği anlaşmalarının, yine önceki dönemden farklı olarak Türkiye'ye, başta Kafkasya olmak üzere Avrasya coğrafyasında tepki çekmeyen hatta işbirliğini öne çıkartan bir hareket alanı sağladığı, ekonomik alanda işbirliği söylemi öne çıkarken siyasi rekabetin geri planda kaldığı da görülmektedir. Bu ortam, Türkiye'nin 2001 sonrası dönemde eski Sovyet coğrafyasında görünür düzeyde artan etkinliğinin ana sebebidir.³⁷

1990'lı yıllara yönelik eleştirel ve yeni bir perspektif gerektiğini iddia eden bakış açısına rağmen, AK Parti iktidarının Ağustos 2008'e kadar olan döneminde, önceki dönemden farklı bir Kafkasya politikasının varlığından bahsedilemez. 2001 sonrası dönemde, yine önceki döneme benzer biçimde, bölgenin temel sorunu niteliğindeki dondurulmuş anlaşmazlıklara Gürcistan ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde yaklaşmış, sorunların çözümünde iyi niyet ve işbirliğini vurgulayan bakış açısı savunulmaya devam etmiştir. Bölgesel ilişkilerin devamı adına Gürcistan-Azerbaycan ekseninin korunduğu, ekonomik, siyasi ve askeri bağların güçlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ekonomik ve ticari ilişkiler hızla gelişirken, kültürel bağlar korunmaya çalışılmış ve enerji/ulaştırma alanında atılımlar yapılmıştır. BTC petrol boru hattının yanı sıra Bakü-Tiflis-Kars doğalgaz boru hattı inşa edilmiş, Batılı müttefiklerin Ermenistan'ı dışladığı iddiasıyla karşı çıkmalarına rağmen "Demirden İpek Yolu" olarak da anılan Kars-Tiflis-Bakü demiryolu hattının inşası için girişimlerde bulu-

³⁶ Bkz. Mustafa Aydın, "Geographical Blessing versus Geopolitical Curse: Great Power Security Agendas for the Black Sea Region and a Turkish Alternative", *Southeast European and Black Sea Studies*, Cilt. 9, No.3, 2009, s.271-285; Mitat Çelikpala, *Security in the Black Sea Region*, Commission on the Black Sea, Policy Report II, 2010.

³⁷ Mitat Çelikpala, "1990'lardan Günümüze Türk-Rus İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, Cilt.13, No.1, 2007, s.267-298.

nulmuştur. Bu dönemde Gürcistan desteklenmiş ve Ermenistan baskı altına alınmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşımın yansıması olarak 2004'te Acara'da yaşanan gelişmelerde Türkiye'nin sessizliğini koruduğu, Saakaşvili yönetimin Acara'nın özerkliğini ortadan kaldıran yaklaşımına olumsuz bir tepki verilmediği görülmektedir.

Kısacası uygulamalara ve gelişmelere bakıldığında yukarıda değerlendirilen genel eleştirel bakışa rağmen Ağustos 2008'e kadar olan dönemde, Türkiye'nin Kafkaslara yönelik politika ve uygulamalarında önceki dönemlerden çok farklı bir tutum söz konusu değildir.

Ağustos 2008 ve Türkiye: Bölgesel Sorunlara Bölgesel Çözümler

Gürcü birliklerinin, Gürcistan'da "Anayasal düzeni" tesis etmek amacıyla, 7-8 Ağustos 2008 gece yarısı Güney Osetya'ya girmesine Rusya'nın karşıt harekâtle tepki vermesi, iki ülke arasındaki gerginliği savaşa dönüştürmüştür. Savaş, Rusya'nın askeri gücü karşısında Gürcü kuvvetlerinin çekilmek zorunda kalması nedeniyle hızlı Gürcistan topraklarına yayılmış, Rus birliklerinin Zugdidi ve Gori gibi Gürcü şehirlerini işgal ederek Tiflis'e 40 kilometre yaklaşmaları üzerine de uluslararası bir kriz halini almıştır.³⁸ İki tarafın topyekûn bir savaşın sınırına gelmesine yol açan silahlı çatışmalar, AB'yi temsilen dönem başkanı Fransa'nın araya girmesiyle imzalanan ateşkes anlaşması neticesinde yatıştırılmıştır.³⁹

Uluslararası toplumun beklentisi ateşkes anlaşmasının uygulanarak Rusya'nın çatışma öncesi konumuna çekilmesi, çatışmaların bir daha yaşanmaması ve bölgedeki sorunlara uluslararası toplumun katılımıyla herkesin kabulleneceği bir çözüm bulunmasıydı. Fakat Rusya, Abhazya ve Güney Osetya'nın statülerinin tartışma/pazarlık konusu olamayacağını, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünün gündemin dışında bir konu olduğunu belirterek, Abhazya ve Güney Osetya'yı bağımsız birer devlet olarak tanıdı.⁴⁰ Bu kararla Kafkaslardaki durum içinden çıkılması zor bir uluslararası soruna dönüşmüştür. Kafkasların siyasi haritası değişmiş, Gürcistan'ın

³⁸ Savaşın kapsamlı ve tarafsız değerlendirmesi için AB Konseyi tarafından 2 Aralık 2008'de Gürcistan'da yaşananları araştırmak amacıyla kurulan Bağımsız görev gücü tarafından hazırlanan 3 ciltlik çalışmaya bakılabilir. Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia, *Report*, Eylül 2009, <http://www.ceiig.ch/Report.html> (Erişim Tarihi 1 Ekim 2009); Uluslararası Af Örgütü tarafından hazırlanan rapor da aydınlatıcıdır. Amnesty International, *Civilians in the Line of Fire: The Georgia-Russia Conflict*, Londra, 2008.

³⁹ 15-16 Ağustos'ta Abhaz ve Oset liderlerin yanı sıra Rus ve Gürcü liderlerince imzalanan 6 maddelik ateşkes anlaşması, kuvvet kullanılmasına son verilmesini, bütün askeri eylemlerin durdurulmasını, insani yardımlara imkân tanınmasını, Gürcü birliklerinin eski mevzilerine dönmelerini, Rus birliklerinin çatışma başlamadan öncesi konuşlanma yerlerine çekilmesi ile Güney Osetya ve Abhazya'nın statüsünün konusunda uluslararası görüşmeler yapılmasını öngörmekteydi. Anlaşma metni için bkz., "15-16 August Ceasefire Agreement and Side-Letter", Appendix B, ICG, *Russia vs Georgia: The Fallout*, Europe Report No 195, 22 Ağustos 2008, s.32-35, <http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=5636&CFID=19608001&CFTOKEN=59208996> (Erişim Tarihi 23 Ağustos 2008)

⁴⁰ Abhazya ve Güney Osetya parlamentolarının bağımsızlıklarının resmen tanınması için 21 Ağustos'ta yaptıkları çağrı Rusya Federasyonu (RF) parlamentosunda değerlendirilmiş ve Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlıklarının desteklenmesi tavsiye kararını alınmıştır. Devlet Başkanı Medvedev de, bu tavsiye kararını dikkate alarak RF'nin Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlıklarını tanıdığını belirten kararnameyi 26 Ağustos'ta imzalayarak yürürlüğe sokmuştur.

toprak bütünlüğü tartışmalı bir konu haline gelmiştir. Dağlık Karabağ gibi diğer anlaşmazlıklar konusunda tarafların izleyebileceği sertlik yanlısı politikaların da gündeme gelmesiyle birlikte, Kafkaslar küresel istikrarsızlığın merkezi olarak değerlendirilmeye başlamıştır.

Türkiye gerek bir bölge ülkesi olarak konumu ve Rusya ile ilişkileri, gerekse Batı dünyası ve onun kurumlarının tarihsel bir ortağı/müttefiki olarak gelişmelerden doğrudan doğruya etkilenmiştir.⁴¹ Türk ekonomisi ve ticari ilişkileri zarar görmüştür. Çok sayıda köprü ve bağlantının yanı sıra ana liman konumundaki Poti limanının bombalanması nedeniyle Gürcistan'ın kara, deniz ve demiryolu ağı kullanılamaz hale gelmiştir. Bu Türkiye'nin Kafkaslar üzerinden Orta Asya ve Rusya ile yapılan ticaretinin durmasına yol açmıştır. BTC petrol boru hattı çalışmaz duruma gelirken, BTK doğal gaz boru hattından doğal gaz akışı da güvenlik nedeniyle durdurulmuştur. Takiben yeni stratejik durum, gelişmelerin siyasi etkileriyle birlikte tartışılmaya başlamıştır. Rusya'yla işbirliği, Gürcistan'ın toprak bütünlüğü konusu, Abhazya'ya nasıl yaklaşılacağı, Azerbaycan'la ilişkiler ve Dağlık Karabağ meselesinin izleyebileceği seyir ile Türkiye-Ermenistan ilişkileri bu çerçevede yeniden ele alınması gereken başlıklar olarak gündeme taşınmıştır. Diğer taraftan Rusya ile Gürcistan arasındaki ilişkilerin çökmesi ve tarafların yıkıcı bir savaşın sonucu olarak karşı karşıya kaldıkları uzlaşmaz zeminin, Türkiye'nin Karadeniz merkezli politikalarını, BLACKSEAFOR ve Karadeniz Uyumu gibi bölgesel güvenlik girişimlerini, BTC/BTE boru hatları ve BTK demiryolu hattı gibi ekonomik ve siyasi projelerini çökertme potansiyeli taşıdığı değerlendirilmiştir. Küresel rekabet çerçevesinde ve Gürcistan'a Batılı yardımların aktarılması bağlamında Montrö Anlaşması dahi tartışma konusu olmuştur. Bu gelişmelerin zorlamasıyla, Türkiye'nin neredeyse son 15 yılda kurduğu Kafkasya politikasını temelden etkileyen yeni bir takım adımların atıldığı görülmektedir.

Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu

Türkiye'nin savaşın yarattığı belirsizlik ve karmaşa ortamındaki ilk tepkisi, savaşın hızla sona erdirilmesi ve soruna bölgesel düzeyde çözüm bulunması adına gündeme getirdiği "Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu" (KİİP) kurulması önerisidir.⁴² Öneri gündeme, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın 11 Ağustos'ta yaptığı, Türkiye'nin Balkanlar'daki örneğe benzer biçimde "Kafkaslar İttifakı" gibi bir çalışma içine girebileceği, Rusya Federasyonunun (RF) da bu ittifakta yer alması gerektiği yönündeki açıklamasıyla geldi.⁴³ Süreç, Cumhurbaşkanı Abdullah

⁴¹ Mitat Çelikpala, "Kafkasya'daki Son Gelişmeler: Küresel Hâkimiyet Mücadelesi ve Türkiye", *Stratejik Analiz*, No.101, ASAM, Ankara, Eylül 2008; Hasan Ali Karasar, *Saakasbrvili Pulled the Trigger: Turkey between Russia and Georgia*, SETA Policy Brief, No.20, Ankara, 2008; Igor Torbakov, *The Georgia Crisis and Russia-Turkey Relations*, Jamestown Foundation, Washington DC, Kasım 2008; Gareth Winrow, *Turkey, Russia and the Caucasus: Common and Diverging Interests*, Chatham House, Briefing Paper, Kasım 2009.

⁴² Platform'la ilgili olarak bkz. Eleni Fotiou, *Caucasus Stability and Cooperation Platform: What is at Stake for Regional Cooperation*, ICBSS Policy Brief, No.16, Haziran 2009; Burcu Gültekin Punsmann, *The Caucasus Stability and Cooperation Platform: An Attempt to Foster Regional Accountability*, ICBSS Policy Brief, No.13, Nisan 2009.

⁴³ KİİP, dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Ocak 2000'de, ikinci Çeçenistan Savaşı'nın başlaması ve tüm Kafkasları etkisi altına alması tehlikesine cevaben gündeme getirdiği "Kafkasya İstikrar Paketi" (KİP) kurulması önerisinin güncellenmiş halidir. Demirel'in KİP'i AĞİT şemsiyesi altında kurulacak bir yapılanma olarak tasarlanmıştı. Öneri, Kafkas cumhuriyetlerinin

Gül'ün de bu fikre destek verdiğini belirtmesiyle ivme kazanmıştır. Başbakan Erdoğan'ın, 13 Ağustos Moskova ve 14 Ağustos Tiflis ziyaretleri, Türkiye'nin KİİP teklifinin resmîyet kazandığı gezilerdir.⁴⁴ KİİP'in kurumsal yapısının ve işleyiş biçiminin ele alındığı ilk hazırlık toplantısı 4-5 Aralık 2008'de Helsinki'de, ikincisiyse 26 Ocak 2009'da İstanbul'da yapılmıştır.⁴⁵

KİİP, bölgesel düzeyde işbirliğiyle istikrar ve güvenin tesisini amaçlayan diğer bölgesel kurumları tamamlayan ve diyalogu öne çıkartan yeni bir forum olarak nitelenmiştir. Platformla bölge ülkeleri arasında savaşa dönüşen gerginliğin, karşılıklı görüşmelerle ve ekonomik ve ticari ilişkiler merkezli biçimde şekillendirilecek bir yapılanma şemsiyesi altında giderilerek, bölge barış ve istikrarına katkı sağlanması amaçlanmıştır. Türkiye'nin öncülüğündeki girişimin, Güney Kafkasya ülkeleri ile Rusya'yı AGİT prensipleri çerçevesinde bir araya getiren güvenlik, istikrar ve kalkınma arayışlarının öncelikli olduğu bir işbirliği platformu olması istenmiştir. Kafkasya cumhuriyetlerinin ekonomilerinin yeniden yapılanması, kalkınma ve işbirliğinin sağlanması, dünya ile ekonomik işbirliğinin artırılması, serbest ticaretin teşvik edilmesi, özel sektörün desteklenmesi, çevrenin korunmasının sağlanması, uluslararası enerji ve ulaşım hatlarının gerçekleştirilmesi, idari yapının yeniden düzenlenmesi ve şeffaflığın sağlanması ile mültecilerin sorunlarının çözümü KİİP'in ilgileneceği öncelikli konular olarak sayılmıştır.⁴⁶

KİİP önerisi, bu ülkelerin tamamına resmî bir teklif olarak iletildiyse de 2010 Baharı itibarıyla herhangi bir kurumsallaşma gerçekleştirilememiştir. KİİP'in kurumsallaşabilmesinin önündeki en büyük engel, Kafkaslarda karşılıklı güven ve barış ortamının bir türlü tesis edilememiş olmasıdır. Taraflar, Türkiye'nin girişimleriyle yapılan görüşmelerde, bölgedeki anlaşmazlıkların çözümlenmesinin gerekliliğini vurgulayarak bu yönde çaba göstermeye ve gerekli işbirliğini yapmaya hazır olduklarını açıklasalar da ikili sorunların yarattığı olumsuz havanın KİİP'in hayata geçirilmesini engellediği görülmektedir. Bölgenin sorunlarına bölge dışından gelecek çözüm önerilerinin yetersizliği ve etkisizliği gibi değerlendirmelerle ortaya atılan Platform önerisi, sorunun çözümünde ABD ve AB gibi bölge dışı aktörlerin rolünü gerekli bulan Gürcistan'ı bu türde bir bölgesel platform önerisine yabancılaştırmaktadır. Diğer taraftan, KİİP'in AGİT prensipleri çerçevesinde kurumsallaşması önerisi İran gibi bölgesel aktörleri de

---

liderlerince desteklense de bir sonuca ulaşmadı. Bkz. Sergiu Celac, Michael Emerson ve Nathalie Tocci, *A Stability Pact for the Caucasus*, CEPS Working Document 145, Brüksel, CEPS, 2000. Başbakanın açıklaması için bkz. "Başbakan: Kafkas ittifakı oluşturabiliriz", *Hürriyet*, 11 Ağustos 2008, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=9634950&tarih=2008-08-11>, (Erişim Tarihi: 12 Ağustos 2008).

⁴⁴ "Erdoğan'ın 'İstikrar Platformu' Önerisine Saakaşvili'den Destek", *Referans*, 15 Ağustos 2008, s. 15.

⁴⁵ Platformla ilgili ilk hazırlık toplantısı, AGİT Bakanlar Kurulu vesilesiyle Helsinki'de düzenlenen toplantı sırasında yapılmıştır. Söz konusu KİİP Toplantısı'na Azerbaycan, Türkiye ve RF Bakan Yardımcısı (Müsteşar Yardımcısı), Ermenistan ve Gürcistan ise Genel Müdür seviyesinde katılmışlardır. Bkz. "Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu'nun İlk Toplantısı Helsinki'de Yapılacak", 30 Kasım 2008, <http://www.haberler.com/kafkasya-istikrar-ve-isbirligi-platformunun-ilk-haberi/>. (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2008). İkinci hazırlık toplantısıysa tüm ülkelerden Dışişleri Bakanları/Müsteşar Yardımcılarının katılımıyla İstanbul'da yapılmıştır. <http://www.mfa.gov.tr/ocak2009.tr.mfa>.

⁴⁶ Dönemin Dışişleri Bakanı Ali Babacan'ın değerlendirmesi için bkz. Ali Babacan, "Calming the Caucasus", *International Herald Tribune*, 23 Eylül 2008.

sürecin dışına çıkartırken, Abhazya ve Güney Osetya gibi bölgedeki sorunların tarafı durumdaki unsurların konumunu da belirsizleştirmektedir.

Diğer yandan Türkiye'nin KİİP önerisi başlangıçta ABD başta olmak üzere Batılı müttefiklerce de kuşku, hatta tepkiyle karşılanmıştır. Tepkinin nedeni, Batılı müttefiklerce RF'ye karşı AB ve NATO şemsiyesi altında ortak bir tavır geliştirilmeye çalışılırken, Türkiye'nin tek taraflı olarak ve müttefiklerinden bağımsız bir takım adımlar atıp atmadığı kuşkusudur.⁴⁷ Platform önerisinin başlangıç aşamasındaki belirsiz içeriği, bölgeselliğe yapılan vurgunun yarattığı dışlanma çekincesi ve önerinin ilk olarak Moskova'yla müzakere edilmiş olmasının doğurduğu rahatsızlık bu kuşkunun ana nedenleridir.

KİİP önerisi RF tarafından hemen desteklenmiştir. RF Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un 2 Eylül'de 2008'de yaptığı Türkiye ziyaretinde, ikili işbirliğinin yanı sıra KİİP konusu da ele alınmıştır. Lavrov, Ali Babacan'la ortaklaşa yaptığı basın toplantısında KİİP'i, bölge ülkelerinin kendi sorunlarını kendilerinin çözmesi gerektiği fikrini öne çıkartması nedeniyle, sağduyunun bir sonucu olarak gördüklerini belirtmiş ve bölgesel istikrarı artıracak ve çatışma potansiyelini azaltacak bir yapılanma olarak tanımlamıştır.⁴⁸ Rusya'nın olumlu yaklaşımının temelinde, KİİP önerisinin başta ABD olmak üzere bölge dışı aktörleri "dışlaması" yer almaktadır. KİİP, Türkiye ile Rusya arasında gelişen ilişkilerin olumlu etkisi altında, Kafkaslarda Rusya'nın belirleyiciliğinin devamının sağlayacak bir yapılanma olarak görülmüştür.

Azerbaycan ve Ermenistan'ın KİİP'e karşı olumlu ya da olumsuz yönde net bir tepki verdikleri söylenemez. Azerbaycan KİİP'i, Dağlık Karabağ meselesinin Azerbaycan'ın tezlerini dikkate alır bir çerçevede çözümünün tartışılabileceği yeni bir zemin olarak değerlendirmiştir. Meselenin Türkiye'nin etkin olduğu bölgesel bir zeminde tartışılması ve çözümlenmesi ihtimalinin yanı sıra çatışmaların Kafkasların geneline yayılmasını önleyecek bir mekanizmanın kurulması akılcı bulunmuştur. Ermenistan'ın da KİİP'i kendi beklentilerini karşılayabilecek bir yapılanma olarak görme eğiliminde olduğu görülmektedir. Türkiye-Ermenistan sınırının açılması, Türkiye ile yeni bir zeminde görüşme imkânının sağlanması, Dağlık Karabağ meselesinin Ermenistan'ı tatmin edecek bir yönde çözümü ve AGİT Minsk Grubunun çalışmalarını destekleyecek/tamamlayacak bir zemin olması beklentilerin başlıcalarıdır. Diğer taraftan KİİP'in Gürcistan savaşının yarattığı ekonomik

⁴⁷ Zeyno Baran, "Will Turkey Abandon NATO?", *Wall Street Journal*, 29 Ağustos 2008, <http://online.wsj.com/article/SB121997087258381935.html> (Erişim Tarihi: 1 Eylül 2008); Sedat Laçiner, "Is Turkey Getting Away from the US in Caucasus", *Journal of Turkish Weekly*, 31 Ağustos 2008, <http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=2973> (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2008).

⁴⁸ "Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı Sayın Sergey Lavrov'un, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Sayın Ali Babacan ile Yaptıkları Ortak Basın Toplantısı", 2 Eylül 2008, İstanbul, http://www.turkey.mid.ru/hron/pr_t_16.html (Erişim Tarihi 10 Eylül 2008). Benzer değerlendirmeler Türk ve Rus üst düzey yetkililerin katıldığı her türlü ziyaret, görüşme ve anlaşma metinlerinde yer almıştır. Örneğin bkz. "Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasındaki İlişkilerin Yeni Bir Aşamaya Doğru İlerlemesi ve Dostluğun ve Çok Boyutlu Ortaklığın Daha da Derinleştirilmesine İlişkin Ortak Deklarasyon", Moskova, 13 Şubat 2009, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cumhuriyeti-ile-rusya-federasyonu-arasindaki-iliskilerin-yeni-bir-asamaya-dogrulerlemesi-ve-dostlugun-ve-cok-boyutlu.tr.mfa>, (Erişim Tarihi 5 Mart 2009).

ve ticari yıkımın üstesinden gelinmesi bağlamında yeni ve etkin bir mekanizma olması beklentisi de bulunmaktadır.⁴⁹

KİİP konusunda en gönülsüz unsur ise Gürcistan'dır. Gürcistan'ın KİİP'i, Gürcistan'ı Rusya'nın saldırgan tavrından koruyacak, özellikle AB üyeliğine taşıyacak süreci destekleyecek bir yapılanma olarak görme eğiliminde olduğu belirtilebilir. Bu beklentinin karşılanmasının mümkün görülmemesi ve yapılanmanın özellikle AB'yi dışlaması ihtimali Gürcistan'ı KİİP'e yabancılaştırmıştır. Her ne kadar Saakaşvili, Başbakan Erdoğan'ın 14 Ağustos Tiflis ziyareti sırasında KİİP'e yönelik destek açıklaması yaptıysa da, Gürcistan'ın genel tavrının, güvenilir bir aktör olduğunu ispat etmediği sürece, Rusya ile ortak hiçbir zeminde yer alınmayacağı yönündedir.⁵⁰ Sonuçta KİİP, Kafkaslardaki hiçbir unsurun reddetmediği ama kurumsallaşmanın bölgenin sorunlarının çözümüne endekslendiği, bölgesel rekabetin işbirliği ve istikrarın önündeki en büyük engel olduğunun ispat edildiği bir öneri olarak masada durmaktadır. Bölgenin sorunlarına çözüm bulma iddiasıyla ortaya atılan bir bölgesel yapılanma fikri olan KİİP, bölgesel sorunlara kurban olmuştur. Taraflar, bir tür "bekle ve gör" politikası izlemeye devam etmektedirler.

Ermenistan Açılımı

Ağustos 2008 savaşının Türkiye'nin Kafkasya politikasında ve bunun doğrudan yansıması olarak genel dış politikasında yarattığı en önemli değişiklik, "Ermenistan açılımı" olarak da nitelenen sürecin başlamasıdır. Ermenistan'la 1990'lı yılların başından itibaren genelde üstü örtülü biçimde yürütülen görüşmeler, Ağustos 2008 sonrasında artan bir ivmeyle görünürlük kazanmıştır. 10 Ekim 2009'da imzalanan iki protokolle somutlaşan ve bir anlamda kritik eşiğe ulaşan açılımın başlangıcı, 19 Şubat 2008'de yapılan Ermenistan Devlet Başkanlığı seçimlerine kadar gitmektedir. Serj Sarkisyan'ın Devlet Başkanı seçilmesiyle neticelenen olaylı seçimler sonrasında, Türkiye'den gönderilen üst düzey kutlama mesajlarına Erivan'dan olumlu tepki alınması, iki ülkeyi müzakere sürecine taşımıştır.⁵¹

⁴⁹ "Armenian Prime Minister: The Really 'Vitaly Important Issue' is the Establishment of Good Neighbor Relations with all the Countries of the Region, Primarily, Azerbaijan", 7 Ekim 2008, <http://www.today.az/print/news/politics/48009.html> (Erişim Tarihi: 10 Ekim 2010).

⁵⁰ "Erdoğan'ın 'İstikrar Platformu' Önerisine Saakaşvili'den Destek"; "Rusya Varsa Biz Yokuz", *Hürriyet*, 1 Eylül 2008; "Saakashvili on Turkish-proposed Caucasus Stability Platform", *Civil.ge Daily News Online*, 22 Mart 2009, http://www.civil.ge/eng/_print.php?id=20593, (Erişim Tarihi: 24 Mart 2009).

⁵¹ Cumhurbaşkanı Gül ve Başbakan Erdoğan, Sarkisyan'a yolladıkları kutlama mesajlarında, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunların iyi komşuluk ilişkileri temelinde diyalogla çözümlenmesinin görevleri arasında yer aldığını belirterek, ikili ilişkilerin Sarkisyan yönetiminde "bölgede barış, istikrar ve refaha katkı sağlayacak yeni bir döneme gireceğini" umduklarını vurgulamışlardır. Cumhurbaşkanı Gül'ün mesajında Sarkisyan'a hitaben, seçilmesinin "yüzyıllar boyunca barış ve uyum içerisinde birlikte yaşayabildiklerini kanıtlanmış olan Türk ve Ermeni halkları arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi için gerekli ortamın yaratılmasına imkân tanyacağını umuyorum" denilmektedir. Gül, mesajında "ortak çabalarımızın, bölgemizde barış ve refaha katkıda bulunacak, istikrar, karşılıklı güven ve iş birliğine dayalı bir atmosfer oluşturması" temennisini özellikle vurgulamaktadır. Sarkisyan da verdiği yanıtlarda, "Doğrudan ikili görüşmelerin her iki tarafı ilgilendiren tüm sorunların çözümüne yardımcı olacağına inandığını" belirtmiştir. Bkz., "Sarkisyan'a Kutlama", *Milliyet*, 28 Nisan 2008; "Gül'den Sarkisyan'a Kutlama, *Yeni Şafak*, 21 Şubat 2008.

Sarkisyan'ın Temmuz ayında yaptığı, iki ülke mili takımları arasında Erivan'da oynanacak Dünya Futbol Şampiyonası elemeleri grup maçını birlikte izleme davetine Cumhurbaşkanı Gül'ün olumlu cevap vermesi, "futbol diplomasisi" olarak da anılan süreci başlatmıştır.⁵² Rusya'nın Ağustos başında giriştiği Gürcistan operasyonu, Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasını hızlandırmıştır. Türkiye'nin Ermenistan'ı da dâhil ettiği KİİP önerisi ve bu çerçevede attığı adımlar ise olumlu etkenlerdir.⁵³ Sonuçta, Cumhurbaşkanı Gül'ün 6 Eylül 2008'de futbol maçı vesilesiyle yaptığı Erivan ziyareti, tüm dünyanın yakından takip ettiği, diplomatik açıdan yeni ve umut dolu bir siyasal ortam yaratmıştır.⁵⁴

Sarkisyan ve Gül, yaptıkları ikili görüşme sonrasında, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunların giderilmesinde uygun iklimin oluşturulabilmesi için irade ortaya konulduğunu açıkladılar. Gül yaptığı ziyareti, iki ülke arasında psikolojik duvarın yıkılması biçiminde değerlendirmiştir.⁵⁵ Gül'ün "ümit ederim ki bu ziyaret, iki ülke arasındaki problemlerin çözümünde yeni bir başlangıç olur" şeklindeki sözlerine Sarkisyan'ın, iki ülke arasındaki sorunların çözümünde ortak irade gösterdiklerine vurgu yaparak cevap vermesi iyi bir başlangıç olarak nitelendirilmiştir. Sarkisyan'ın Ermenistan'ın KİİP'e destek verdiğini açıklaması ise ikili ilişkilerin Kafkasya boyutunda gelişebileceği yönünde bir umut doğurmuştur. Kısacası ziyaret, iki ülke arasındaki buzların erimeye başlaması olarak kabul edilmiştir.⁵⁶ İki tarafın da ziyareti, hızlı bir normalleşme yolunda "iyi bir başlangıç" olarak değerlendirdikleri ve ziyaretin dünya kamuoyunda da Kafkaslara hâkim olan gerginlikler arasında olumlu bir gelişme olarak algılandığı görülmektedir.⁵⁷

Türkiye'nin bu açılımı, Ermenistan'la ilişkilerin düzeltilerek sınırların açılmasının yanı sıra, başta Dağlık Karabağ sorununun çözümü olmak üzere sorunların üzerine gidilmesine destek olacak, böylece Kafkaslardaki düzen ve istikrarın yeniden tesisini sağlayacak bir gelişme olarak önemsendiği belirtilmelidir. Ermenistan ziyaretini müteakiben Gül'ün 11 Eylül'de Bakü'yü ziyaret ederek süreci hızlandırmaya çalışması ve Azerbaycan'la mutabakat araması, Türkiye'nin

⁵² Sarkisyan'ın Türkiye ile Ermenistan arasında "yeni bir başlangıç" olarak nitelendirdiği süreci başlatan daveti içeren değerlendirmesi için bkz. Serzh Sargsyan, "We Are Ready to Talk to Turkey", *The Wall Street Journal Online*, 9 Temmuz 2008, http://www.wsj.com/public/article_printSB121555668872637291.html (Erişim Tarihi: 17 Temmuz 2008).

⁵³ Bunlar arasında Türkiye'nin, savaş nedeniyle Ermenistan'ın Gürcistan üzerinden yürüyen ulaşımının durması üzerine Ermenistan'a giden ve gelen uçaklara hava sahasını açması sayılabilir. "Ankara ve Erivan Karşılıklı Kafkas Krizi Jestinde", *Radikal*, 19 Ağustos 2008, s. 9.

⁵⁴ Gül'ün ziyareti Ermeni ve Türk muhalif gruplarınca eleştirilse de her iki kamuoyunda da çoğunlukça olumlu karşılanmıştır. Ermenistan'da gezinin havasını bozacak bir gelişme yaşanmazken Türk medyası da, gelecek açısından olumlu yansımalar yaratması umuduyla gezinin olumlu yönünü öne çıkartmıştır. Azerbaycan tarafından da çok olumsuz mesajların gelmemesi, sorunların çözümü yönünde umutları artıran diğer bir boyut olarak görülmüştür.

⁵⁵ "Psikolojik Duvarlar Yıkıldı, Umutluyum", *Taraf Gazetesi*, 8 Eylül 2008.

⁵⁶ "Bir Maç Çok Umut Verdi", *Milliyet*, 7 Eylül 2008, s.23; Hasan Cemal, "Gül ve Sarkisyan: İyi Bir Başlangıç Yaptık", *Milliyet*, 7 Eylül 2008, s.23; Cengiz Çandar, "Gül'ün Ardından Erivan: Yolun Yarısı Geçildi" *Hürriyet*, 8 Eylül 2008.

⁵⁷ Gül'ün ziyareti, aynı günlerde Fransa'nın Avignon kentinde yapılan AB Dışişleri Bakanları gayri resmi toplantısında ele alınmıştır. AB Dönem Başkanı Fransa'nın Dışişleri Bakanı Bernard Kouchner, bu ziyaretin "bir futbol maçının izlenmesinin ötesinde" görülmesi gerektiğini belirtmiştir. "AB Ziyaretten Memnun", *Milliyet*, 7 Eylül 2008, s.23.

yeni açılımı Kafkaslardaki hassas dengeyi bozmadan geliştirmeye çalıştığının bir işaretidir. Bu aşamada, Bakü'nün de Türkiye'nin yaklaşımına açıktan bir eleştiri getirmemesi bir tür onay olarak algılanmıştır.⁵⁸ Cumhurbaşkanı Gül Bakü'de, Kafkaslarda taşların yerinden oynadığı ve bir "duvar" olarak görülebilecek istikrarsızlığın herkesin huzur ve güvenliğini tehdit ettiğini belirterek, "Eğer Kafkaslarda huzur, güven ve istikrar varsa burası bizi Orta Asya'ya, Çin'e taşıyan bir otoban olur" değerlendirmesini yapmıştır.⁵⁹ Bu değerlendirme, Ermenistan açılımının, Türkiye'nin "komşularla sıfır sorun" politikasının Kafkaslardaki somut uygulaması olarak algılandığının bir ifadesidir. Diğer yandan, Türkiye'nin kendisini güçlü hissettiği ekonomik ve ticari alanda, ortak çıkarları dikkate alan bir politika oluşturmaya çalıştığını göstermektedir. Hemen hemen aynı dönemde, 2 Kasım 2008'de Moskova'da Ermenistan ile Azerbaycan arasında, 1992 sonrasında imzalanan ilk belge niteliğindeki 5 maddelik Karabağ Deklarasyonu'nun imzalanması, Türkiye'de tarafların çözüm yolunda ilerledikleri ve Türkiye-Ermenistan görüşmelerinin de bu süreci destekleyeceği yönünde bir algı yaratmıştır.⁶⁰ Gelişmeler, Türkiye'de 1915 olayları ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerine iç siyasi tartışmalara neden olmuş, konu dış politikanın olduğu kadar iç politikanın da bir başlığına dönüşmüştür.⁶¹

⁵⁸ Cumhurbaşkanı Gül, 11 Eylül'de Bakü'ye yaptığı günübirlik ziyaret Erivan ziyaretinin değerlendirildiği gezidir. Gül, bu ziyarette Aliyev'e Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarından çekilmeye gönüllü olduğu yönünde bir izlenim edindiği mesajını aktarırken, Ermenistan'ın işgal ettiği Azeri topraklarından çekilmesi gerektiğini de ifade etmiştir. Gül, Erivan ziyaretinin Türkiye'nin Kafkaslardaki duruma yaklaşımını değiştirmedeğini, tam tersine Türkiye'nin bölgesel sorunların çözümünü Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde gördüğünün tekrarlandığı bir ziyaret olduğu söylemini yinelemiştir. Enis Berberoğlu, "Ermeni Jargonu Değişti", *Hürriyet*, 11 Eylül 2008, <http://hursariv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=9870725&tarih=2008-09-11>, (Erişim Tarihi 13 Eylül 2008); "Cumhurbaşkanı Gül'ün Azerbaycan Ziyareti Sona Erdi", 11 Eylül 2008, <http://www.tcgb.gov.tr/common/iframes/Haberler/HaberArsiv/HaberDetay.aspx?id=103&cdil=tr>, (Erişim Tarihi 13 Eylül 2008).

⁵⁹ Ziyareti değerlendiren Cumhurbaşkanı Gül, Aliyev'in tutumundan çok memnun olduğunu, herhangi bir sitemle karşılaşmadığını söylemiştir. Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan gibi Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın da rakibine karşı saygılı bir iyimserlik içinde bulunduğunu belirterek, "Kafkaslarda oynayan taşların yeniden dizilmesi lazım yoksa rüzgâr alır götürür" diyen Gül'ün, Ermenistan ve Azerbaycan'ın sorunların çözümü konusunda olumlu yaklaşım içinde olduklarını belirtmesi Türk kamuoyunu da memnun etmiştir. Muharrem Sarıkaya, "Ermeniler Çekilmeye Gönüllü", *Sabah*, 11 Eylül 2008, <http://arsiv.sabah.com.tr/2008/09/11/haber,92FE18E2B43C4EFDBB54477F7E59AEC8.html>, (Erişim Tarihi 13 Eylül 2008).

⁶⁰ Anlaşmanın tam metni için bkz., "Declaration between the Republic of Azerbaijan, the Republic of Armenia and the Russian Federation", <http://eng.kremlin.ru/text/docs/2008/11/208708.shtml> (Erişim Tarih 3 Kasım 2008); "Armenia, Azerbaijan Sign Joint Declaration Over Nagorno-Karabakh", 2 Kasım 2008, http://www.rferl.org/content/Kremlin_Hosts_Peace_Talks_Over_NagornoKarabakh/1337420.html, (Erişim Tarihi 10 Kasım 2008); Liz Fuller, "Moscow Declaration A Victory for Armenia", 3 Kasım 2008, http://www.rferl.org/content/Moscow_Declaration_A_Victory_For_Armenia/1337592.html, (Erişim Tarihi 10 Kasım 2008).

⁶¹ Aralarında akademisyen, gazeteci, edebiyatçı ve büyükelçilerin de yer aldığı 200'ün üzerinde imzacının katılımıyla 15 Aralık 2008'de başlayan ve 30 bine yakın imzanın toplandığı "1915 nedeniyle Osmanlı Ermenilerinden özür dileme" kampanyası ve kampanyaya verilen tepkiler ile aralarında 50'ye yakın emekli büyükelçinin de yer aldığı dışişleri mensuplarının yayınladıkları karşıt bildiriyle somutlaşan tartışma, bu dönemin en görünür ve hararetle tartışmasıdır. "Büyükelçiler İsyan Etti", *Hürriyet*, 16 Aralık 2008. Karşı grupların sert eleştirilerine karşılık, artan sayıda Ermeni turistin Türkiye'ye gelmesi, Türkiye'nin kaçak Ermeni iş gücüne göz yumması, dolaylı yollardan da olsa artan ticaret hacmi, kültürel-akademik alanda sıklaşan ziyaret ve ilişkiler gibi konular olumlu gelişmeler olarak vurgulanabilir.

Bu ziyaretler sonrasında ve KİİP için Aralık'ta Helsinki'de düzenlenen zirveden itibaren, Türkiye ile Ermenistan arasındaki üst düzey görüşmeler sıklaşmıştır.⁶² İsviçre'nin gözlemciliğinde yürütülen görüşmelerde, Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin zemini değerlendirilmiş ve izleyeceği seyir ele alınmıştır. Ulusal ve uluslararası kamuoylarına her aşamada, "Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin artık bir hayal olmadığı" açıklamalarının yapılması, her iki ülke kamuoylarında tartışma yaratmanın yanı sıra bir umut da doğurmuştur. Azerbaycan'ın hassasiyetleri dikkate alınarak, Bakü'nün her görüşmeden haberdar edilmesi ve görüşmelerin bir anlamda üçlü seviyeye çıkartılarak Azerbaycan'ın da sürece dâhil edilmeye çalışılması, Türkiye'nin, gelişmelerin Kafkaslarda yaratacağı hassasiyetin farkında olduğunun işaretidir. Ankara, bu görüşmelerin şekillendireceği normalleşmenin, Dağlık Karabağ sorununun çözümüne ve Ermenistan'ın işgal altındaki topraklardan çekilmesine katkı sağlamasını beklemektedir. Gelişmelerin Davutoğlu'nun Kafkaslar politikası ve Dağlık Karabağ meselesinin durumuyla ilgili olarak Türkiye'nin nasıl bir politika izlemesi gerektiği yönündeki değerlendirmeleriyle uyumlu olduğu görülmektedir.

Türk dış politikasının bu süreci yakından ilgilendiren bir diğer hassasiyeti, Ermeni diasporasının 1915 olaylarının "soykırım" şeklinde nitelendirildiği tasarıları çeşitli ülkelerin parlamentolarından geçirmek amacıyla yürüttüğü lobi faaliyetleridir. Görüşme trafiğinin izlediği seyir ve yoğunluk, bu faaliyetlerin hedeflediği 24 Nisan tarihiyle bir paralellik arz etmektedir.⁶³ 2009'u önceki yıllardan farklı kılan ABD'de iktidara gelen Barack H. Obama yönetiminin konuya yaklaşımıdır. Obama'nın konuya Ermeni tezlerine yakın bir duruş sergilemesi, Türkiye'yi Ermenistan'la yakınlaşma konusunda aktif olmaya iten unsurlardandır.

Obama'nın 5-6 Nisan 2009'da ilk kıtalararası ziyaret olarak gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretinde, TBMM'de yaptığı konuşmanın yanı sıra düzenlenen basın toplantılarında 1915 olaylarıyla ilgili olarak yaptığı değerlendirmeler, Türk kamuoyunda Başkan'ın 24 Nisan açıklamasıyla ilgili bir takım kuşku doğurmuştur.⁶⁴ Bu dönemde, Türkiye'nin Obama'nın ziyareti sırasında bir jest yaparak, kapalı olan Ermenistan sınırını açacağı dahi iddia edilmiştir. Başbakan Erdoğan'ın, Karabağ meselesinde çözüm yönünde adım atıldığı ve Ermenistan işgal ettiği Azeri topraklarından çekilmediği sürece sınırın açılmasının mümkün olmadığını açıklaması ise Türkiye'nin genel tutumunu açıkça göstermektedir. Türkiye'nin 1993'ten itibaren şekillendirdiği genel çizgisini değiştirmedeği görülmekte-

⁶² 26 Eylül'de dönemin Dışişleri Bakanı Ali Babacan'ın Azerbaycan ve Ermenistan dışişleri bakanlarıyla bir araya gelmesi; 24 Kasım'da İstanbul'da yapılan KEİT zirvesi bağlamında Babacan-Nalbantyan görüşmesi; 4 Aralık'ta Helsinki'de yapılan görüşme; Ocak sonunda Davos'ta dışişleri bakanlarının yanı sıra Erdoğan-Sarkisyan görüşmesi; Şubat ayında Uluslararası Güvenlik Konferansı bağlamında Münih'te yapılan görüşme; 16 Nisan'da Babacan'ın KEİT zirvesi için Erivan'a gitmesi.

⁶³ "Soykırım" tasarıları şimdiye kadar 21 ülke parlamentosunda kabul görmüştür. Bu ülkeler: Almanya, Arjantin, Belçika, Ermenistan, Fransa, Hollanda, İtalya, İsveç, İsviçre, Kanada, Kıbrıs Rum Kesimi, Litvanya, Lübnan, Polonya, Rusya, Şili, Slovakya, Uruguay, Vatikan, Venezuelü ve Yunanistan'dır.

⁶⁴ "Remarks by President Obama to the Turkish Parliament", 6 Nisan 2009, http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-By-President-Obama-To-The-Turkish-Parliament/ (Erişim Tarihi 10 Nisan 2009).

dir. Obama ziyaretinin yapıldığı 6 Nisan'dan 24 Nisan'a kadar olan döneme, Obama'nın geleneksel 24 Nisan açıklamasında kullanacağı muhtemel dil ve Türkiye-Ermenistan açılımının iç içe geçmişliğinin yarattığı belirsizliğin getirdiği bir gerginlik havası hâkimdir. Bu hava, 22 Nisan gece yarısı Ankara ve Erivan'la birlikte Cenevre'den gelen, tarafların ikili ilişkilerin normalleşmesini sağlayacak bir "yol haritası" üzerinde mutabık kaldıkları biçimindeki açıklamayla bir anda farklı bir boyut kazanmıştır. Açıklamada:

Türkiye ve Ermenistan, İsviçre'nin arabuluculuğunda, ikili ilişkilerini normalleştirmek; iyi komşuluk ve karşılıklı saygı çerçevesinde geliştirmek ve bu suretle tüm bölgede barış, güvenlik ve istikrarı ileri götürmek amacıyla yoğun çaba göstermektedir.

İki taraf, bu süreçte somut ilerleme ve karşılıklı anlayış sağlamış ve ikili ilişkilerinin her iki tarafı da tatmin edecek şekilde normalizasyonu için kapsamlı bir çerçeve üzerinde mutabık kalmışlardır. Bu çerçevede, bir yol haritası belirlenmiştir. Üzerinde mutabık kalınan bu zemin, devam eden bu süreç için olumlu bir perspektif sağlamaktadır.⁶⁵

denilmekteydi. Açıklamada üzerinde mutabık kalınan "Yol Haritası"nın ayrıntıları belirtilmese de, haritanın Türkiye-Ermenistan ve Azerbaycan-Ermenistan arasında sorun olan konuların çözümüyle ilgili atılması gereken adımları içerdiği tahmin edilmekteydi. Açıklamanın zamanlaması ve gece yarısı yapılması süreci doğrudan doğruya 24 Nisan tarihiyle ilişkilendirmiştir. Sonuçta Obama'nın 24 Nisan açıklamasında "soykırım" yerine "büyük felaket" anlamına gelen Ermenice *Meds Yeghern* kelimesini kullanması, diasporayı memnun etmezken, Türkiye'de de farklı görüş ve tartışmaların doğmasına neden olmuştur.⁶⁶

Gelişmelerden en az diaspora kadar rahatsızlık duyan taraf Azerbaycan'dır. Gece yarısı açıklamasıyla ortaya çıkan "yol haritası"nın Türkiye'yi, Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden sınırı açmaya zorlaması ihtimali, Azerbaycan'da tepki yaratmıştır. Güvence vermek ve Azerbaycan'ı yatıştırmak üzere İlham Aliyev'i telefonla arayan Cumhurbaşkanı Gül, "iki kardeş ülke arasındaki geleneksel anlayış, dayanışma ve yakın işbirliğinin önemine" vurgu yaparak bunun bölgenin istikrar ve refahına da katkıda bulunacağı konusunu teyit etmiştir.⁶⁷ Bu açıklamaya rağmen ilişkilerin gerilediği ve tartışmaların sertleştiği görülmektedir. Artan tepkileri, yatıştırmak amacıyla Başbakan Erdoğan, 13 Mayıs'ta Azerbaycan'a remi bir ziyarette bulunmuştur. Erdoğan, Aliyev'le yaptığı baş başa görüş-

⁶⁵ "Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı'nın Ortak Açıklaması", No: 56, 22 Nisan 2009, http://www.mfa.gov.tr/no_56_22_nisan-2009_turkiye-ermenistan-iliskileri-hk_tr.mfa (Erişim Tarihi 23 Nisan 2009).

⁶⁶ "Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day", 24 Nisan 2009, http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Statement-of-President-Barack-Obama-on-Armenian-Remembrance-Day/ (Erişim Tarihi 25 Nisan 2009). Bkz. Suat Kınıklioğlu, "Meds Yeghern", *Zaman*, 27 Nisan 2008; Fatma Dişli, "Obama and Meds Yeghern", *Zaman*, 27 Nisan 2008; Oktay Ekşi, "Laf Cambazı", *Hürriyet*, 25 Nisan 2009; Çengiz Çandar, "Büyük Felakette Buluşma: Obama, 30 Bin, Hrant..." *Hürriyet*, 25 Nisan 2009.

⁶⁷ "Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev ile Telefon Görüşmesi", 23 Nisan 2009, http://cankaya.gov.tr/sayfa/konusma_aciklama_mesajlar/aciklama_mesajlar/ (Erişim Tarihi 25 Nisan 2009). Ayrıca Bkz. Çengiz Çandar, "Ermenistan ile Normalleşme Zamanı ve Azerbaycan Unsuru..." *Hürriyet*, 10 Nisan 2009.

meyi takiben Azerbaycan Parlamentosunda yaptığı konuşmada, Türkiye'nin Azerbaycan ve Dağlık Karabağ politikalarında herhangi bir değişikliğin söz konusu olmadığını, "bir millet iki devlet" anlayışının "aynen devam ettiğini" özellikle vurgulamıştır. Türkiye'nin Ermenistan'la kapalı durumdaki sınırının ancak Dağlık Karabağ sorununun çözümüyle mümkün olabileceğini belirterek, "işgal ortadan kalkmadıktan sonra kapıların açılması mümkün değil"dir ifadesini kullanmıştır.⁶⁸ Ziyarete en çok vurgu yapılan iki olgunun birlik ve kardeşlik olması ve Erdoğan'ın sınırın açılmasını Aliyev ile Sarkisyan arasındaki görüşmeler zincirinden çıkacak sonuca bağlaması, "yol haritası" söyleminin uygulanabilirliği ve samimiyeti konusunun tartışılmasına neden olmuştur. Azeri tarafı tatmin olunduğunu ve bu konuda "Azeri halkında hiçbir şüphe kalmadığını" açıklasa da olayların seyri "konunun" netleşmediğini göstermektedir.⁶⁹ Yol haritası söyleminin ortaya atılmasından, protokollerin açıklanarak imzalanmasına dek devam edecek süreçte Türk tarafının sürekli olarak "Azerbaycan'ın Türkiye'ye güvenmesi gerektiği" söylemini öne çıkartmasına rağmen, Azerbaycan'ın bir türlü tatmin edilemediği gözlenecektir. Türkiye'nin Kafkaslar politikasının Azerbaycan'a esir edildiği, her iki ülkede de herkesin kendi çıkarları olabileceği, doğal gaz fiyatlandırması konusunda tartışmalarının başlaması gibi önceki dönemde pek de yüksek sesle dile getirilmeyen konuların gündemi meşgul etmeye başlaması, tarafların ikili ilişkilerde farklı bir zemine kaydıklarına işaret etmektedir.⁷⁰

Yol haritasının belirsiz içeriği, Türk, Ermeni ve İsviçre dışişleri bakanlıklarının 31 Ağustos'ta yine eş zamanlı biçimde yaptıkları açıklamayla açıklığa kavuşmuştur. Bu açıklamayla, tarafların yol haritasını tanımlayan iki ayrı protokolü parafe ettikleri duyurulmuştur.⁷¹ "Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü" ve "İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü" başlıklarını taşıyan iki protokol, yol haritasının ayrıntılarını ortaya koymaktadır. Açıklama, ikili ilişkilerin normalleşmesinin bölgedeki barışa ve istikrara katkı sağlayacağı ve Türkiye ile Ermenistan'ın İsviçre'nin desteğiyle ortak gayretlerini sürdürme konusunda kararlı olduklarını belirten bir cümleyle tamamlanmaktaydı.

Paraflanan iki protokol, iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesinden ne anlaşıldığını ve adımların nasıl bir takvim çerçevesinde atılacağını ayrıntılarıyla tanımla-

⁶⁸ "Başbakan Erdoğan Bakü'de", *Sabah*, 13 Mayıs 2009; "Prime Minister Erdoğan Puts Bakü's Armenia Concerns Rest", *Today's Zaman*, 14 Mayıs 2009.

⁶⁹ Erdoğan, Azerbaycan Parlamentosunda yaptığı konuşmada "son dönemde yalanlarla kardeşliğimize darbe vurulmaya çalışılıyor, Türkiye'nin Dağlık Karabağ'dan vazgeçmesi söz konusu olamaz" demiş ve Türkiye'nin Ermenistan açılımla ilgili son dönemdeki sessizliğinin diplomasinin doğasıyla ilintili olduğunu vurgulamıştır. Ceyda Karan, "Aliyev Şüphem Kalmadı, İçim Rahat", *Radikal*, 14 Mayıs 2009, http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?aType=RadikalYazarYazisi&ArticleID=935831&Yazar=CEYDA_KARAN&Date=14.05.2009&CategoryID=100 (Erişim Tarihi 15 Mayıs 2009).

⁷⁰ Türkiye ve Ermenistan'ın bir yol haritasında uzlaştığı yönündeki açıklama Ermenistan iç politikasında da dengeleri sarsmış ve tartışmaya neden olmuştur. Bu tartışmanın sonucu hükümet ortağı Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaklar) 27 Nisan'da hükümetten çekilmiştir.

⁷¹ "Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı'nın Ortak Basın Açıklaması", No: 153, 31 Ağustos 2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-153-turkiye-cumhuriyeti-ve-ermenistan-cumhuriyeti-disisleri-bakanliklari-ile.tr.mfa (Erişim Tarihi 1 Eylül 2009).

maktadır. Açıklamada, protokollerin ikili ilişkilerin makul bir zaman diliminde normalleşmesi için genel bir çerçeve sunduğu belirtilerek, siyasi istişarelerin altı haftalık bir süre içinde tamamlanacağı belirtilmiştir. Bu süreci takiben, protokollerin imzalanmak ve onaylanmak üzere her iki ülke parlamentolarına sunulması karara bağlanmıştır. Taraflardan, kendi anayasal ve yasal prosedürlerine uygun biçimde, onay işleminin zamanlıca ilerlemesi için çaba göstermeleri beklendiği de belirtilmiştir.⁷²

Protokoller, iki ülke parlamentolarının onayını takiben izlenecek takvimi ayrıntılı bir biçimde belirlemektedir. “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü”, tarafların ikili ve uluslararası ilişkilerinde, eşitlik, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacakları ve bu ilkelere saygı gösterilmesini sağlayacakları yönündeki taahhütlerini teyit etmektedir. Protokolde, iki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığı belirtilmektedir. Bu, Türk tarafınca Ermenistan’ın iki devlet arasında var olan sınırı resmen tanınması olarak değerlendirilmektedir. “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü”nde ise, kapalı olan sınırın protokollerin onayını müteakip iki ay içerisinde açılması öngörülmektedir. Dışişleri Bakanları başkanlığındaki bir çalışma grubunun 2 ay sonunda oluşturulması ve çalışma grubunun, oluşturulacak hükümetler arası komisyon ile alt komisyonların çalışma kurallarını belirleyeceği belirtilmektedir. Öngörülen takvime göre hükümetler arası komisyon ve alt komisyonların, protokollerin onayını takip eden 3 ay içerisinde ilk toplantısını yapması da kurala bağlanmaktadır. Protokol, siyasi istişare, ulaştırma, iletişim ve enerji altyapı ve şebekeleri, hukuki konulara ilişkin, bilim ve eğitim, ticaret, turizm ve ekonomik işbirliği, çevre sorunlarına ilişkin ve tarihsel boyuta ilişkin alt komisyonlar kurulmasını öngörmektedir.⁷³

Bu komisyonlar arasında, “uluslararası tarih komisyonu” olarak da nitelenen alt komisyon, en fazla tartışma yaratan komisyondur. Komisyonun, iki halk arasında karşılıklı güvenin tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek şekilde bir diyalogu uygulamaya koymak üzere çalışacağı belirtilmektedir. Diyalogda Türk, Ermeni ve İsviçre temsilcileri ile diğer uluslararası uzmanların rol oynayacağına vurgu yapılmaktadır. Bu Türk tarafınca, 1915 olaylarının siyasi bir mesele olmaksızın çıkartılarak tarihçilerce ele alınmasını sağlayacak bir mekanizma olarak görülürken, Ermeni tarafı komisyonu 1915 olaylarının doğasını değil, Anadolu’daki Ermeni tarihinin izlerini araştırarak bir yapılanma olarak algılamaktadır. Bu madde çerçevesinde başlayan tartışmalar, daha sonraki gelişmeler ve imza sürecinde yaşananlarla birlikte tarafların protokollerini ne kadar farklı okuduklarını açıkça gösterecektir.

Protokollerde Dağlık Karabağ ile ilintili açık bir maddenin yer almaması, hatta Dağlık Karabağ’ın adının dahi geçmemesi Türkiye ile Azerbaycan arasında Mayıs ayında

⁷² İbid.

⁷³ Bkz. “Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol” ve “Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol”.

giderildiği açıklanan rahatsızlığı yeniden ve daha ağır bir biçimde gündeme getirmiştir. Protokollerin açıklanması Azerbaycan kamuoyunda büyük bir memnuniyetsizlik yaratmıştır. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Ermeni işgali sona ermeden sınırın açılmasının Azerbaycan'ın çıkarlarına aykırı olduğunu açıklamıştır.⁷⁴ Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun Azerbaycan yönetiminin her konudan haberdar edildiği ve Azerbaycan'ın Türkiye'nin adımlarına güvenmesi gerektiği açıklamalarına rağmen İlham Aliyev,'in 6-7 Eylül'de İstanbul'da düzenlenen 2. BM Medeniyetler İttifakı zirvesine katılmaktan vazgeçtiğini açıklaması sürece yönelik bir tepki olarak değerlendirilmiştir.⁷⁵

İki ülke kamuoylarına hâkim olan tartışmalara, Ermeni diasporasının ve Azerbaycan'ın tepkilerine rağmen protokoller, Türk ve Ermeni Dışişleri Bakanları tarafından 10 Ekim'de İsviçre'nin Zürih kentinde imzalanmıştır.⁷⁶ Protokoller, 1921 Kars anlaşmasından bu güne, iki taraf arasında imzalanan ilk belgelerdir. Fakat imzaların, büyük bir törenle ve sorunsuz bir biçimde atıldığı söylenemez. Tarafların, imza töreni sırasında yapılması beklenen konuşmalarda yer vermek istedikleri bir takım ifadeler nedeniyle çıkan kriz, ABD, Rusya ve İsviçre Dışişleri bakanlarının devreye girmesiyle aşılabılmıştır.⁷⁷

Süreç, imza sonrasında beklenildiği kadar hızlı ve sorunsuz bir biçimde ilerlemiştir. Her iki tarafın kendi anayasal ve yasal prosedürlerine uygun biçimde onay işlemini başlatmaları sonrasında geline noktanın tıkanıklık olduğu görülmektedir. Protokoller Türkiye'de onaylanması için Başbakanlıkça 21 Ekim'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (TBMM) sunulmuştur. Türk hükümeti, protokollerini tarihi şekillendiren ve Lozan Anlaşmasını tahkim eden metinler olarak değerlendirmektedir. Türkiye, açısından protokoller Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırları düzenleyen Kars ve Moskova anlaşmalarına atıfta bulunmakta ve Türkiye-Ermenistan sınırını teyit etmektedir. Davutoğlu'nun değerlendirmesiyle, protokollerle, "Ermenistan ile sınır anlaşmazlığının ya da Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talebinde bulunduğu gibi iddiaların, hukuken herhangi bir geçerliliği kalmadığı Ermenistan tarafından da teyit edilmiştir".⁷⁸ Protokollerin hedefi de,

⁷⁴ "Azerbaycan'ın Çıkarlarına Aykırı", *Haber Türk*, 2 Eylül 2009, s.15; Murat Bardakçı, "Sırada Şimdi Karabağ Kazığı mı Var?", *Haber Türk*, 2 Eylül 2009, s.9.

⁷⁵ "Sadece Türk-Ermeni Sınırı Değil Azeri-Ermeni Sınırı da Açılacak", *Radikal*, 2 Eylül 2009, s.13; "Ankara'dan Bakü'ye: Hiçbir Süreç Azerbaycan Dostluğundan Önemli Değil", *Sabah*, 2 Eylül 2009, s.19.

⁷⁶ İki taraf arasında tarihi olarak nitelenen protokollerin imza törenine ABD, Rusya, Fransa ve İsviçre Dışişleri Bakanlarının yanı sıra AB'yi temsilen AB Bakanlar Komitesi Başkanı sıfatıyla Slovenya Dışişleri Bakanı Samuel Žbogar ve AB Dış Politika-Güvenlik Yüksek Komiseri Javier Solana katılmıştır. Bu düzeyde geniş bir katılım tüm dünyanın konuya atfedtiği önemi göstermektedir.

⁷⁷ Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbantyan'ın konuşmasında, protokollerle Dağlık Karabağ meselesi arasında bir bağlantı kurulamayacağı ve protokollerin "ön koşulsuz" olarak imzalanacağı ifadelerine yer vermek istemesine karşılık olarak Türk Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun protokollerin Dağlık Karabağ sorunu çözüldükten sonra hayata geçirileceği yönünde mesaj vermek istemesi sorun olmuştur. Diğer bir tartışma konusu da tarih komisyonuyla ilintili değerlendirmelerdir. Sonuçta imzalar, uluslararası baskınının da etkisiyle İsviçre Dışişleri Bakanı'nın kısa bir konuşma yapması ve doğrudan protokollerin imzalanması konusunda uzlaşılması neticesinde, yaklaşık 3 saatlik bir gecikme sonrasında atılabılmıştır.

⁷⁸ Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun TBMM'yi bilgilendirdiği konuşmanın metni için bkz., "Ermeni Protokolü Meclis'te", *Hürriyet*, 21 Ekim 2009.

“Türkiye’ye dönük olarak tek taraflı oluşturulan hafızanın adil bir biçimde [yeniden] şekillendirilmesi”dir. Bu yapılırken, üzerinde hassasiyetle durulan nokta Azerbaycan’dır. Türk tarafı, her seviyede, Azerbaycan’ı ve Dağlık Karabağ meselesinin çözümünü bu süreçten bağımsız görmediğini açıklamaktadır. Bu açıklamalar, protokollerin öngördüğü normalleşme sürecinin işleyişi üzerinde olumlu bir etki yapmamıştır.⁷⁹ Ne yazık ki Azerbaycan’ın tepkileri de giderilememiştir.⁸⁰

Protokollerle ilgili süreç Ermenistan’da da tartışma konusu olmuştur. İktidarla muhalefet arasında yaşanan tartışmalar ve diyasporanın eleştirilerinin yanı sıra Ermenistan Anayasa mahkemesinin, Ermenistan’daki prosedürün gereği olarak, protokollerle ilgili olarak yaptığı değerlendirme gerginlik yaratmıştır.⁸¹ Gereçeli karara tepki olarak Türk Dışişleri Bakanlığı’ndan yapılan açıklamada, mahkemenin kararının Protokollerin müzakere gerekçesini ve Protokollerle hedeflenen temel amacı sakatladığı ve bu yaklaşımın Türkiye tarafından kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Söz konusu kararın, Proto-

⁷⁹ Davutoğlu Meclis oturumunda yaptığı konuşmada “Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü bizim toprak bütünlüğümüz kadar aziz”dir derken, muhalefetin de eleştirilerini Azerbaycan ve Dağlık Karabağ üzerinden şekillendirdiği görülmektedir. CHP adına konuşan Şükrü Elekdağ, protokollerin, Karabağ sorununun çözümünden sonra Meclis’e getirileceği yolunda verilen teminatlara rağmen Meclis’e getirildiğini belirterek, protokollerin zamanlamasının doğru olmadığını savunmuştur. MHP adına konuşan Oktay Vural, partisinin Ermenistan’ın Türkiye’nin toprak bütünlüğünü sorgulayan hasmane politika ve uygulamaları değişmediği sürece, Ermenistan’la diplomatik ilişki kurulmasına ve Azerbaycan topraklarının işgali sona ermeden de sınırların açılmasına karşı olduğunu belirtmiştir, *Ibid.*

⁸⁰ Türkiye-Ermenistan milli takımları arasında 14 Ekim 2009’da Bursa’da oynanan maça Sarkisyan’ın katılacağına açıklanması sonrasında stadyuma Azerbaycan bayraklarının sokulmasına izin verilmemesi yeni bir sıkıntıya neden olmuştur. Azerbaycan’da Bakü’deki Türk Şehitliğinde bulunan 12 bayrak direğini sökülmesi ve Bakü Büyükelçiliği Din Hizmetleri Müşavirliği önündeki Türk bayrağı indirilmesi üzerine ilişkiler gerilmiş ve Türkiye Azerbaycan’a bir nota vermiştir. Gerginlik yeni bir boyut kazanmış, üst düzey görüşmelerle yatıştırılmaya çalışılmıştır.

⁸¹ Mahkeme protokollerin Ermenistan anayasasına uygun bulunduğunu belirtmekle birlikte açıkladığı gereçeli kararda protokollerin önceliğinin “diplomatik ilişkilerin kurulması” ve “ortak sınırın açılması” olduğu ifade edilerek, protokollerin ancak bu durumun sağlanması halinde geçerlilik kazanacağı vurgulanmıştır. Gereçeli kararın beşinci paragrafında ise Ermenistan’la Türkiye arasında imzalanan protokollerin Ermenistan Anayasası’nın Giriş bölümüne ve Bağımsızlık Bildirisi’nin 11. paragrafına aykırı olarak yorumlanamayacağı ifade edilmektedir. Ermenistan Anayasası’nın Giriş bölümü “Bağımsızlık Bildirisi’ne kazılmış milli hedeflere vurgu yapmaktadır. Bağımsızlık Bildirisi’nin 11. paragrafı ise “Osmanlı Türkiye’sinde ve Batı Ermenistan’da yaşanan 1915 soykırımının uluslararası alanda tanınmasının sağlanmasını” Ermenistan Cumhuriyeti’ne “görev” olarak vermektedir. Bu “görev”, “milli bir hedef” olarak nitelenmektedir. Bu paragraf Türkiye’de başta Tarih Komisyonu olmak üzere, kurulması planlanan komisyonların çalışma alanlarının ortadan kaldırılması olarak görülmüştür. Kararda ayrıca, protokollerin Karabağ sorununda Ermenistan’ı herhangi bir yükümlülüğün altına sokmayacağına da vurgulanması Türk tarafınca protokollerin içeriğinin değiştirilmesi olarak algılanmıştır. Mahkemenin gerekçesinin metni için bkz. “The Decision of the Constitutional Court of the Republic of Armenia on the Case on Determining the Issue of Conformity with the Constitution of the Republic of Armenia of the Obligations Stipulated by the Protocol on the Establishment of Diplomatic Relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey and by the Protocol on Development of Relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey Signed in Zurich on 10 October 2009”, <http://www.concourt.am/english/decisions/common/pdf/850.pdf>, (Erişim Tarihi 15 Ocak 2009).

kollerin lafzına ve ruhuna aykırı önkoşullar ve kısıtlayıcı hükümleri içerdiği vurgulanarak Türkiye'nin "uluslararası alandaki taahhütlerine olan her zamanki sadakati istikametinde söz konusu Protokollerin asli hükümlerine bağlılığını muhafaza ettiği" ve aynı sadakatin Ermenistan Hükümetinden de beklendiği ifade edilmiştir.⁸² Başbakan Recep Tayyip Erdoğan da, Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye ile imzalanan protokolleri onaylarken Türkiye sınırlarını tanıma ve soykırım komisyonu kurulmasına şerh koyduğunu ileri sürmüştür. Erdoğan, kararla ilgili olarak, "Ermenistan, metnin üzerinde operasyona kalkıştı. Bunun düzeltilmesi lazım, bu düzeltilmedikten sonra süreç zedelenmiş olur" diyerek, mahkeme'nin kararının, temel ilke olarak asla kabul edilemeyecek bir yaklaşım tarzı olduğunu ifade etmiştir.⁸³ Ermenistan, 22 Nisan 2010'da yapılan açıklamayla, "Türkiye'nin protokolleri makul bir zaman içerisinde onaylamayı reddetmesini" gerekçe göstererek protokollerin onay sürecini askıya almıştır.⁸⁴ Bu karar, iki tarafın normalleşmeyi sağlamak adına başlattıkları sürecin şimdilik kaydıyla sonuçsuz kaldığı anlamına gelmektedir.

Sonuç

Türkiye'nin SB'nin çöküşü sonrasında Kafkaslara yönelik olarak şekillendirdiği dış politikasının ana çizgisi Ağustos 2008'e kadar değişmemiştir. Ağustos 2008 sonrasındaysa uluslararası konjonktürün de etkisiyle bir takım değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. Bu değişim, yeni dönemde öne çıkan "komşularla sıfır sorun", proaktif ve sorunlara çözüm arayan aktif dış politika söylemleriyle ilişkilendirilmektedir. Gelenen noktaya bakıldığında yeni açılımların, geleneksel çizginin bir takım değişmeyenlerini içerdiği görülmektedir. Bunlar arasında, sorunların barışçıl yollarla ve karşılıklı görüşmeler vasıtasıyla, tarafların tamamını içeren süreçlerle çözülmesi; ülkelerin toprak bütünlüklerinin korunması ve bağımsızlıkların devamının sağlanması gibi başlıklar yer almaktadır. Türkiye'nin beklentisi, tarafların bölgenin sorunlarına barışçıl yollarla ve karşılıklı müzakerelerle çözüm aramalarıdır. Bölgenin sorunlarına kalıcı ve sağlıklı çözümlerin ancak KİİP gibi bölgesel girişimler vasıtasıyla sağlanabileceği fikri savunulmuştur. Bu noktada Batılı müttefiklerle kurum ve kuruluşların önemi sürekli olarak vurgulanmıştır. Türk dış politika yapıcılarını Türkiye'yi RF ile dengeli ilişkilere sahip, bölge ülkeleri için vizyon çizebilecek yegane Batılı aktör olarak görmektedirler. Türkiye'nin ekonomik ve ticari gücünün de bu süreci hızlandıracak ve destekleyecek faktör olduğu varsayılmaktadır.

Bölgenin sorunlarının doğası, bölge ülkeleri arasındaki anlaşmazlıkların büyüklük ve derinliğinin yanı sıra uluslararası aktörlerin konumları ise çözümün bölge içinde üretilmesinin önüne geçmektedir. Ağustos 2008 sonrası başlayan süreçte gelenen noktaya bakıldığında, Türkiye açısından Azerbaycan'ın asli konumunu koruduğu görülmektedir.

⁸² Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekeçli Kararı Hk."No:14, 18 Ocak 2010, <http://www.mfa.gov.tr/common/print.htm>, (Erişim Tarihi 21 Ocak 2010).

⁸³ "Erdoğan'dan, Erivan'a 'Protokole Dokunmayın' Uyarısı", *Zaman Online*, 21 Ocak 2010, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=942773>, (Erişim Tarihi 21 Ocak 2010).

⁸⁴ "Ermenistan Protokol Onay Sürecini Durdurdu", *Hürriyet*, 22 Nisan 2010, http://www.hurriyet.com.tr/dunya/14500163_p.asp, (Erişim Tarihi 22 Nisan 2010).

Ermenistan'la başlatılan normalleşme süreci, gerek Ermenistan'ı bölgesel sorunların çözümünde uzlaşmaya ikna etmeyi gerekse diasporanın Türkiye'nin üzerinde yarattığı baskıyı azaltmaya zorlamayı hedeflemektedir. Fakat gelinen aşamada, bu politikanın Dağlık Karabağ sorununun çözümüne ve diasporanın "soykırım tasarıları" girişimlerinin engellenmesine yardımcı olmadığı görülmektedir. Diğer taraftan Türkiye'nin, en azından kamuoylarındaki tartışmalara bakılarak bir analiz yapıldığında, Azerbaycan'ı huzursuz ettiği ve ikili ilişkilerde önceki dönemlerde söz konusu olmayan yeni bir gerginliğe yol açtığı görülmektedir. Ermenistan'la ilişkilerde normalleşme yönünde olumlu bir noktaya varılmazken, Azerbaycan'la ilişkilerde de bir takım sıkıntılara yol açıldığı görülmektedir. Bu süreçte, Kafkaslar politikasında merkezi bir konuma sahip olan Gürcistan'la ilişkilerin de geri planda kaldığı görülmektedir. Gürcistan, Türkiye'nin Kafkaslar politikası açısından merkezi konumu kuşkusuz devam ettirmektedir. Fakat Türk diplomasisinin Ağustos 2008 sonrası dönemdeki ağırlığının Türkiye-Ermenistan normalleşmesine kaydığı algısı, Gürcistan'ın ikinci plana itildiği izlenimini yaratmaktadır. Türkiye'nin Abhazya ve Güney Osetya konularının çözümü noktasında da önceki dönemden çok farklı bir duruş sergilemediği görülmektedir. Bu durum, Tiflis'le olduğu kadar en azından Abhazya ile de zaman zaman sorunlara yol açmaktadır. Türk gemilerine Abhazya'ya yük taşıdıkları için el konularak mürettebatının tutuklanması ve Ahıska Türkleri meselesinde adım atılmaması örnekler olarak dikkat çekmektedir.

Bu karmaşık ilişkiler ağında Türkiye'nin "futbol diplomasisi" adı altında başlattığı Kafkaslarda aktif dış politikanın aslında Türkiye'yi 2008 öncesi dönemdeki duruşundan çok da öteye taşımadığı görülmektedir. Dengeler Dağlık Karabağ meselesine bağlanmış, meselenin çözümünde herhangi bir gelişme yaşanmaması nedeniyle de sorun önceki dönemlerde olduğu gibi Türkiye-Ermenistan normalleşmesinin önüne geçmiştir. İki yıla yakın süredir devam eden sonuçsuz süreç, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine bir tür güvensizlik unsurunu eklemiştir. Sonuçta, Türk dış politikasının iki yıllık bir denemeden sonra yeniden durağan ve reaksiyoner çizgisine geri döndüğü görülmektedir.

Kaynakça

- “AB Ziyaretten Memnun”, *Milliyet*, 7 Eylül 2008, s.23.
- Aktan, Gündüz “Hukukta Soykırım ve Ermeni Olayları”, <http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/makaleler/makale32.html>.
- Amnesty International, *Civilians in the Line of Fire: The Georgia-Russia Conflict*, Londra, 2008.
- “Ankara ve Erivan Karşılıklı Kafkas Krizi Jestinde”, *Radikal*, 19 Ağustos 2008, s. 9.
- “Ankara’dan Bakı’ye: Hiçbir Süreç Azerbaycan Dostluğundan Önemli Değil”, *Sabah*, 2 Eylül 2009, s.19.
- Aras, Bülent *The New Geopolitics of Eurasia and Turkey’s Position*, Londra, Frank Cass, 2002.
- “Armenia, Azerbaijan Sign Joint Declaration Over Nogorno-Karabakh”, 2 Kasım 2008, http://www.rferl.org/content/Kremlin_Hosts_Peace_Talks_Over_NagornoKarabakh/1337420.html, (Erişim Tarihi 10 Kasım 2008).
- “Armenian Prime Minister: The Really ‘vitaly important issue’ is the establishment of good neighbor relations with all the countries of the region, primarily, Azerbaijan”, 7 Ekim 2008, <http://www.today.az/print/news/politics/48009.html> (Erişim Tarihi: 10 Ekim 2010).
- Aydın, Mustafa “Turkey and Central Asia: Challenges of Change”, *Central Asian Survey*, Cilt 15, No 2, 1996, s.157-177.
- Aydın, Mustafa “Between Euphoria and *Realpolitik*: Turkish Policy toward Central Asia and the Caucasus”, Tarek Ismael ve Mustafa Aydın (der.), *Turkey’s Foreign Policy in the 21st Century: A Changing Role in World Politics*, Burlington, Ashgate, 2003, s.139-160.
- Aydın, Mustafa “Securitization of History and Geography: Understanding of Security in Turkey”, *Southeast European and Black Sea Studies*, Cilt 3, No 2, 2003, s. 163-184.
- Aydın, Mustafa “Geographical Blessing versus Geopolitical Curse: Great Power Security Agendas for the Black Sea Region and a Turkish Alternative. *Southeast European and Black Sea Studies*, Cilt. 9, No.3, 2009, s.271-285.
- “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev ile Telefon Görüşmesi”, 23 Nisan 2009, http://cankaya.gov.tr/sayfa/konusma_aciklama_mesajlar/aciklama_mesajlar/ (Erişim Tarihi 25 Nisan 2009).
- “Azerbaycan’ın Çıkarlarına Aykırı”, *Haber Türk*, 2 Eylül 2009, s.15.
- Babacan, Ali “Calming the Caucasus”, *International Herald Tribune*, 23 Eylül 2008.
- Babacan, Ali *2008 Yılına Girerken Dış Politikamız*, Dışişleri Bakanlığı 2008 Mali Yılı Bütçe Tasarısının TBMM Genel Kurulu’na Sunulması Vesilesiyle Hazırlanan Kitapçık.
- Bal, İdris *Turkey’s Relations with the West and the Turkic Republics: The Rise and Fall of the Turkish Model*, Aldershot, Ashgate, 2000.
- Baran, Zeyno “Will Turkey Abandon NATO?”, *Wall Street Journal*, 29 Ağustos 2008, <http://online.wsj.com/article/SB121997087258381935.html> (Erişim Tarihi: 1 Eylül 2008).
- Bardakçı, Murat “Sırada Şimdi Karabağ Kazığı mı Var?”, *Haber Türk*, 2 Eylül 2009, s.9.
- “Başbakan Erdoğan Bakı’de”, *Sabah*, 13 Mayıs 2009.
- “Başbakan: Kafkas ittifakı oluşturabiliriz”, *Hürriyet*, 11 Ağustos 2008, <http://hursiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=9634950&tarikh=2008-08-11>, (Erişim Tarihi: 12 Ağustos 2008).
- Berberoğlu, Enis “Ermeni Jargonu Değişti”, *Hürriyet*, 11 Eylül 2008, <http://hursiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=9870725&tarikh=2008-09-11>, (Erişim Tarihi 13 Eylül 2008);
- “Bir Maç Çok Umut Verdi”, *Milliyet*, 7 Eylül 2008, s.23.
- “Büyükelçiler İsyana Etti”, *Hürriyet*, 16 Aralık 2008.
- Celac, Sergiu, Michael Emerson ve Nathalie Tocci, *A Stability Pact for the Caucasus*, CEPS Working Document 145, Brüksel, CEPS, 2000.
- Cemal, Hasan “Gül ve Sarkısyan: İyi Bir Başlangıç Yaptık”, *Milliyet*, 7 Eylül 2008, s.23.

- Cornell, Svante E. "Turkey and the Conflict in Nagorno-Karabakh: A Delicate Balance", *Middle Eastern Studies*, Cilt 34, No, 1, 1998, s.51-72.
- "Cumhurbaşkanı Gül'ün Azerbaycan Ziyareti Sona Erdi", 11 Eylül 2008, <http://www.tcgb.gov.tr/common/iframes/Haberler/HaberArsiv/HaberDetay.aspx?id=103&dil=tr>, (Erişim Tarihi 13 Eylül 2008).
- Çandar, Cengiz "Gül'ün Ardından Erivan: Yolun Yarısı Geçildi" *Hürriyet*, 8 Eylül 2008.
- Çandar, Cengiz "Büyük Felakette Buluşma: Obama, 30 Bin, Hrant..." *Hürriyet*, 25 Nisan 2009.
- Çandar, Cengiz "Ermenistan ile normalleşme zamanı ve Azerbaycan unsuru..." *Hürriyet*, 10 Nisan 2009.
- Çelikpala, Mitat "Türkiye'de Kafkas Diyasporası ve Türk Dış Politikası'na Etkileri", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 2, Sayı 5, 2005, s. 71-108.
- Çelikpala, Mitat "From A Failed State to a Weak One? Georgia and Turkish-Georgian Relations", *The Turkish Yearbook of International Relations*, No.36, 2005, s.159-199.
- Çelikpala, Mitat "1990'lardan Günümüze Türk-Rus İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, Cilt.13, No.1, 2007, s.267-298.
- Çelikpala, Mitat "Kafkasyadaki Son Gelişmeler: Küresel Hâkimiyet Mücadelesi ve Türkiye", *Stratejik Analiz*, No.101, ASAM, Ankara, Eylül 2008.
- Çelikpala, Mitat *Security in the Black Sea Region*, Commission on the Black Sea, Policy Report II, 2010.
- Davutoğlu, Ahmet *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.
- "Declaration between the Republic of Azerbaijan, the Republic of Armenia and the Russian Federation", <http://eng.kremlin.ru/text/docs/2008/11/208708.shtml> (Erişim Tarih 3 Kasım 2008).
- DEİK, *Azerbaycan Ülke Bülteni, Eylül 2009*, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/184/Azerbaycan%20bulteni_ekim%202009_TR.pdf (Erişim Tarihi 1 Şubat 2010).
- DEİK, *Gürcistan Ülke Bülteni, Ekim 2009*, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/183/Gurcistan_ulke-bulteni_eyul%202009_TR.pdf (Erişim Tarihi 1 Şubat 2010).
- Demir, Ali Faik, *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, Bağlam, İstanbul, 2003.
- Dişli, Fatma "Obama and Meds Yeghern", *Zaman*, 27 Nisan 2008.
- Ekşi, Oktay "Laf Cambazı", *Hürriyet*, 25 Nisan 2009.
- "Erdogan'dan, Erivan'a 'Protokole Dokunmayın' Uyarısı", *Zaman Online*, 21 Ocak 2010, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=942773>, (Erişim Tarihi 21 Ocak 2010).
- "Erdogan'ın 'İstikrar Platformu' Önerisine Saakaşvili'den Destek", *Referans*, 15 Ağustos 2008, s. 15.
- "Ermeni Protokolü Meclis'te", *Hürriyet*, 21 Ekim 2009.
- "Ermenistan Protokol Onay Sürecini Durdurdu", *Hürriyet*, 22 Nisan 2010, http://www.hurriyet.com.tr/dunya/14500163_p.asp, (Erişim Tarihi 22 Nisan 2010).
- Fotiou, Eleni *Caucasus Stability and Cooperation Platform: What is at Stake for Regional Cooperation*, ICBSS Policy Brief, No.16, Haziran 2009.
- Fuller, Liz "Moscow Declaration' A Victory for Armenia", 3 Kasım 2008, http://www.rferl.org/content/Moscow_Declaration_A_Victory_For_Armenia/1337592.html, (Erişim Tarihi 10 Kasım 2008).
- "Georgian-Turkish Military Ties Disturb Armenia", *RFE/RL Newsline*, 25 Nisan 2001.
- Görgülü, Aybars *Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü*, Tesev Yayınları, İstanbul, 2008.
- "Gül'den Sarkisyan'a Kutlama, *Yeni Şafak*, 21 Şubat 2008.
- Gültekin-Punsmann, Burcu et. al., *The Closed Armenia-Turkey Border: Economic and Social Effects; Including those on the People; and Implications for the Overall Situation in the Region*, European Parliament Directorate General External Policies of the Union, Policy Department External Policies, Brüksel, Ağustos 2007.
- Gültekin-Punsmann, Burcu *The Caucasus Stability and Cooperation Platform: An Attempt to Foster Regional Accountability*, ICBSS Policy Brief, No.13, Nisan 2009.

- Henze, Paul B “Turkey and Armenia: Past Problems and Future Prospects, *Eurasian Studies*, Cilt 3, No 1, 1996, s.45-46.
- Hunter, Shireen T. *The Transcaucasus in Transition: Nation Building and Conflict*, Washington D.C., Center for Strategic and International Studies, 1994.
- ICG, *Russia vs Georgia: The Fallout*, Europe Report No 195, 22 Ağustos 2008, s.32-35, <http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=5636&CFID=19608001&CFTOKEN=59208996> (Erişim Tarihi 23 Ağustos 2008).
- Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia, *Report*, Eylül 2009, <http://www.ceiig.ch/Report.html> (Erişim Tarihi 1 Ekim 2009).
- İşyar, Ömer Göksel *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, Alfa, İstanbul, 2004.
- Jones, S.A. “Turkish Strategic Interests in the Transcaucasus”, G. K. Bertsch et al. (der.), *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia*, New York, Routledge, 2000.
- “Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu’nun İlk Toplantısı Helsinki’de Yapılacak”, 30 Kasım 2008, <http://www.haberler.com/kafkasya-istikrar-ve-isbirligi-platformu-nun-ilk-haberi/>. (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2008).
- Karan, Ceyda “Aliyev Şüphem Kalmadı, İçim Rahat”, *Radikal*, 14 Mayıs 2009, <http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?Type=RadikalYazarYazisi&ArticleID=935831&Yazar=CEYDA KARAN&Date=14.05.2009&CategoryID=100> (Erişim Tarihi 15 Mayıs 2009).
- Karaosmanoğlu Ali L., “The Evaluation of the National Security Culture and Military in Turkey”, *Journal of International Affairs*, Cilt 54, No.1, 2000, s.199-216.
- Karasar, Hasan Ali *Saakasbovili Pulled the Trigger: Turkey between Russia and Georgia*, SETA Policy Brief, No.20, Ankara, 2008.
- Kasım, Kamer “Türk-Ermeni Barışma Komisyonu: Kısa Süren Bir Diyalog Girişimi”, *Stratejik Analiz*, Cilt 2, No 22, Şubat 2002, s. 30-36.
- Kasım, Kamer *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, USAK, Ankara, 2009.
- Keyman, E. Fuat ve Ziya Öniş, *Turkish Politics in a Changing World*, İstanbul Bilgi University Publications, İstanbul, 2008.
- Kınıklıoğlu, Suat “Meds Yeghem”, *Zaman*, 27 Nisan 2008.
- Laçiner, Sedat *Türkler ve Ermeniler: Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, USAK, Ankara, 2005.
- Laçiner, Sedat *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, USAK, Ankara, 2008.
- Laçiner, Sedat “Is Turkey Getting Away from the US in Caucasus”, *Journal of Turkish Weekly*, 31 Ağustos 2008, <http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=2973> (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2008).
- Laçiner, Sedat *Hangi Ermeni Sorunu?*, USAK Ankara, 2009.
- Larrabee, F. S. ve I. O. Lesser, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, Arlington, RAND, 2003.
- Mango, Andrew “The Turkish Model”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 29, No 4, 1993, s.726-757.
- Olson, Robert *Türkiye’nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*, Süleyman Elik (çeviren), Ankara, Orient, 2005.
- Öniş, Ziya “Turkey in the Post-Cold War Era: In Search of Identity”, *Middle East Journal*, Cilt 49, No 1, 1995, s.48-68.
- “Prime Minister Erdoğan Puts Baku’s Armenia Concerns Rest”, *Todays Zaman*, 14 Mayıs 2009.
- “Principles of Turkish Foreign Policy”, Address by H.E. Foreign Minister of Republic of Turkey Ahmet Davutoğlu, SETA Foundation’s Washington D.C. Branch, December 8, 2009, <http://www.setav.org/document/FM%20of%20Turkey%20A.Davutoglu%20Address%20at%20SETA-DC%202012-08-2009.pdf> (Erişim Tarihi 5 Ocak 2010).
- “Psikolojik Duvarlar Yıkıldı, Umutluyum”, *Taraf Gazetesi*, 8 Eylül 2008.

- “Remarks by President Obama to the Turkish Parliament”, 6 Nisan 2009, http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-By-President-Obama-To-The-Turkish-Parliament/ (Erişim Tarihi 10 Nisan 2009).
- Robins, Philip “Between Sentiment and Self-Interest: Turkey’s Policy toward Azerbaijan and the Central Asian States”, *Middle East Journal*, Cilt 47, No 4, 1993, s.593-610.
- Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı Sayın Sergey Lavrov’un, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Sayın Ali Babacan ile Yaptıkları Ortak Basın Toplantısı, 2 Eylül 2008, İstanbul, http://www.turkey.mid.ru/hron/pr_t_16.html (Erişim Tarihi 10 Eylül 2008).
- “Rusya Varsa Biz Yokuz”, *Hürriyet*, 1 Eylül 2008.
- “Saakashvili on Turkish-proposed Caucasus Stability Platform”, *Civil.ge Daily News Online*, 22 Mart 2009, http://www.civil.ge/eng/_print.php?id=20593, (Erişim Tarihi: 24 Mart 2009).
- “Sadece Türk-Ermeni Sınırı Değil Azeri-Ermeni Sınırı da Açılacak”, *Radikal*, 2 Eylül 2009, s.13.
- Sander, Oral “Turkey and the Turkic World”, *Central Asian Survey*, Cilt 13, No1, 1994, s. 37-44.
- Sargsyan, Serzh “We Are Ready to Talk to Turkey”, *The Wall Street Journal Online*, 9 Temmuz 2008, http://www.wsj.com/public/article_printSB121555668872637291.html (Erişim Tarihi: 17 Temmuz 2008).
- Sarıkaya, Muharrem “Ermeniler Çekilmeye Gönüllü”, *Sabah*, 11 Eylül 2008, <http://arsiv.sabah.com.tr/2008/09/11/haber,92FE18E2B43C4EFDDB54477F7E59AEC8.html>, (Erişim Tarihi 13 Eylül 2008).
- “Sarkisyan’a Kutlama”, *Milliyet*, 28 Nisan 2008.
- Sayarı, Sabri “Turkey and the United States: Changing Dynamics of and Enduring Alliance”, Ismael/Aydın, *Turkey’s Foreign Policy in the 21st Century*, s.27-38.
- “Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day”, 24 Nisan 2009, http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Statement-of-President-Barack-Obama-on-Armenian-Remembrance-Day/ (Erişim Tarihi 25 Nisan 2009).
- Tannısever, Oktay “Turkey and Russia in Eurasia”, L.G. Martin ve Dimitris Keridis (der.), *The Future of Turkish Foreign Policy*, Massachusetts, The MIT Press, 2004.
- T.C Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, *Azerbaycan Ülke Profili, 2009*, <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay& yayinID=117&cicerikID=217&dil=TR> (Erişim Tarihi 1 Şubat 2010).
- T.C Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, *Gürcistan Ülke Profili*, <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay& yayinID=117&cicerikID=217&dil=TR> (Erişim Tarihi 1 Şubat 2010).
- “The Decision of the Constitutional Court of the Republic of Armenia on the Case on Determining the Issue of Conformity with the Constitution of the Republic of Armenia of the Obligations Stipulated by the Protocol on the Establishment of Diplomatic Relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey and by the Protocol on Development of Relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey Signed in Zurich on 10 October 2009, <http://www.concourt.am/english/decisions/common/pdf/850.pdf>, (Erişim Tarihi 15 Ocak 2009).
- Tocci, Nathalie *The Case for Opening the Turkish-Armenian Border*, TEPSA, 24 Temmuz 2007, www.insideeurope.org/...armenia-turkey-border/.../turkish_armenian_border.pdf.
- Torbakov, Igor *The Georgia Crisis and Russia-Turkey Relations*, Jamestown Foundation, Washington DC, Kasım 2008.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekçeli Kararı Hk.”No:14, 18 Ocak 2010, <http://www.mfa.gov.tr/common/print.htm>, (Erişim Tarihi 21 Ocak 2010).
- “Türkiye Cumhuriyeti İle Rusya Federasyonu Arasındaki İlişkilerin Yeni Bir Aşamaya Doğru İlerlemesi Ve Dostluğun Ve Çok Boyutlu Ortaklığın Daha Da Derinleştirilmesine İlişkin Ortak Deklarasyon”, Moskova, 13 Şubat 2009, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cumhuriyeti-ile-rusya-federasyonu-arasindaki-iliskilerin-yeni-bir-asamaya-dogru-ilerlemesi-ve-dostlugun-ve-cok-boyutlu.tr.mfa>, (Erişim Tarihi 5 Mart 2009).
- “Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol”.
- “Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol”.

“Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı'nın Ortak Açıklaması”, No: 56, 22 Nisan 2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-56_-22-nisan-2009_-turkiye-ermenistan-iliskileri-hk_.tr.mfa (Erişim Tarihi 23 Nisan 2009).

“Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı'nın Ortak Basın Açıklaması”, No: 153, 31 Ağustos 2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-153-turkiye-cumhuriyeti-ve-ermenistan-cumhuriyeti-disisleri-bakanliklari-ile.tr.mfa (Erişim Tarihi 1 Eylül 2009)

Winrow, Gareth *Turkey, Russia and the Caucasus: Common and Diverging Interests*, Chatham House, Briefing Paper, Kasım 2009.

Zaman, Amberin “As Turkey and Armenia inch toward reconciliation both sides talk the talk, but can they walk the walk?”, *On Turkey Analysis*, GMF, 2 Ekim 2008, http://www.gmfus.org/doc/Amberin_Analysis_Turkey_100208_Final.pdf. (Erişim Tarihi: 5 Ekim 2008).